

پژوهشنامه قرآن و حدیث

Pazhouhesh Name-ye Quran Va Hadith

شماره ۳۱، پاییز و زمستان ۱۴۰۱

No. 31, Autumn & Winter 2022/ 2023

صص ۳۰۳-۲۶۹ (مقاله پژوهشی)

روش‌شناسی سیدنعمت‌الله جزائری در الشرح الكبير على الصحيفة السجادية

مهدیه حیدری نسب^۱، ثریا قطبی^۲

(تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۱۰/۲ - تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۱۰/۱۳)

چکیده

«سید نعمت‌الله جزائری» از عالمان، محدثان، ادبیان و مفسران بزرگ شیعه در سده‌ی یازدهم و دوازدهم هجری است. او بیش از پنجاه جلد نگاشته دارد که «الشرح الكبير على الصحيفة السجادية» یکی از تالیفات وی با موضوع شرح دعا‌های صحیفه سجادیه و به زبان عربی است. هدف از پژوهش حاضر شناسایی روش‌های «سیدنعمت‌الله جزائری» در «الشرح الكبير على الصحيفة السجادية» است. روش تحقیق توصیفی- تحلیلی است. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که روش «سیدنعمت‌الله جزائری» در شرح ادعیه صحیفه سجادیه مبتنی بر دریافت‌های تحلیلی از متن اصلی دعا و دریافت‌های توسعه‌ای مبتنی بر فرای متن دعا است. وی در سطح دریافت مبتنی بر متن اصلی دعا به سطوح زبانی شامل دانش‌های لغوی مانند ریشه‌شناسی، ضبط مفردات، شرح مفردات، فروق اللغات و دستور زبان توجه داشته و در سطح بلاغی از علم معانی، بیان و بدیع در شرح ادعیه بهره‌مند شده است. سید نعمت‌الله جزائری در سطح فرامتنی با بررسی متون دیگر همچون قرآن کریم و روایات معصومان علیهم السلام سعی نموده تا با برقراری روابط بینامتنی، لایه‌های پنهان ادعیه صحیفه سجادیه را آشکار سازد. نتیجه آن که وی با برخورداری از پیش زمینه‌هایی معرفتی و غیر معرفتی مبتنی بر مذهب و دانش‌های زبانی، ادبی، فرقانی و بدون پیروی از اندیشه‌های افراطی عالمان اخباری عصر خود به شرح صحیفه سجادیه پرداخته است.

کلید واژه‌ها: امام سجاد علیهم السلام، سید نعمت‌الله جزائری، الشرح الكبير على الصحيفة السجادية، روش‌شناسی، دعا.

۱. کارشناس ارشد علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران؛
Mahdiyehhevdari777@mail.com

۲. دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه شاهد، تهران، ایران، (نویسنده مسئول)؛
sghotbi@shahed.ac.ir

۱. بیان مساله

یکی از شروح صحيفه سجادیه که در دوران صفویه به رشته تحریر درآمده، «الشرح الكبير على الصحيفة السجادية» به زبان عربی از «سیدنعمت‌الله جزائی» از دانشمندان بهنام شیعه در قرن یازدهم و دوازدهم هجری قمری است. وی از شاگردان خاص «علامه مجلسی» است و بیشتر حیات علمی خود را در نگارش و شرح کتب حدیثی و تفسیر قرآن صرف کرده و دهها اثر از خود بر جای نهاده است (علی پور عبدالی، ترکمانی، سیاوشی، ۱۲۰). با توجه به اینکه تاکنون پژوهشی به منظور شناسایی روش‌های «سیدنعمت‌الله جزائی» در «الشرح الكبير على الصحيفة السجادية» انجام نگرفته است، پژوهش حاضر به دنبال پاسخ این سؤال است که روش‌های «سیدنعمت‌الله جزائی» در «الشرح الكبير على الصحيفة السجادية» کدام است؟

۲. مقدمه- معرفی الشرح الكبير على الصحيفة السجادية و مؤلف آن

دعا پیوند انسان با خداوند است و موجب تزدیک شدن آدمی به عالم ملکوت می‌شود (نادری، ۱۴-۱۲). دعا، نه تنها در رهایی از گرفتاری‌ها و دردها و رنج‌های زندگی به انسان کمک می‌کند بلکه می‌تواند سرنوشت زندگی بشر را تغییر دهد و از بلاهای گوناگون پیشگیری نماید. در روایات نیز دعا، برترین عبادت، سلاح مؤمن، ستون دین، نور آسمان‌ها و زمین کلید رحمت الهی، چراغ تاریکی، محبوب‌ترین کار نزد خداوند، سپر مؤمن، شفای هر درد و دفع کتنده بلا معرفی شده است (محمدی ری شهری، ۹۶/۱-۴۶).

در میان ادعیه معصومان علیهم السلام، دعاهای امام سجاد علیه السلام در صحيفه سجادیه، از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است (الهی منش، ۱۴). حضور امام زین العابدین علیه السلام در عصر حفقان خلفای اموی و شرایط بعد از واقعه‌ی عاشورا باعث شد تا آن حضرت مضامین و مفاهیم دینی را در قالب دعا بیان کنند. بعضی از این دعاهای مخصوص موقعیت خاص و با محتوایی

مرتبط با شرایط آن روزگار است. صحیفه سجادیه مملو از سلسله حقایق معنوی است که در قالب الفاظ رسا ریخته شده و کمتر می‌توان برای آن هم‌طرازی یافت (عمادزاده، ۲۵۲). دانشمندان شیعه از گذشته تاکنون شروح متعددی را بر صحیفه سجادیه نگاشته‌اند (فتاحی‌زاده و دیگران، ۳۳۶). برخی از این شروح در فهرست‌های نجاشی (نجاشی، ۴۲۶)، شیخ طوسی (طوسی، ۴۷۷) و ابن شهر آشوب مازندرانی (مازندرانی، ۴۷) منعکس شده که اهمیّت و اعتبار این میراث گرانبهای شیعه را نشان می‌دهد. آقا بزرگ تهرانی در کتاب الذریعه إلى تصانیف الشیعه حدوداً پنجاه شرح - به جز ترجمه‌ها - بر صحیفه سجادیه نام برد است (تهرانی، ۳۴۵/۱۳). شروح کتب ادعیه از جمله صحیفه سجادیه می‌تواند به صورت ترتیبی (شرح از ابتدا تا انتها)، تجزیه‌ای (شرح بخشی از عبارات) و موضوعی باشد (کرمی، ۱۵-۱۸).

یکی از موضوعات مهم در حدیث‌پژوهی، روش‌شناسی شارحان متون حدیثی از جمله ادعیه منقول از امامان علیهم السلام است. «روشن» در لغت به معنای «شیوه» و «اسلوب» (دهخدا، ۱۶۲) و در اصطلاح به معنای فرایندی عقلی سازمان یافته است که جهت تبیین مسائل موجود در برخی علوم و دستیابی به نتیجه‌های علمی به کار گرفته می‌شود (معظمی بیدگلی، ۱۶). روش‌شناسی، زبان مشترک میان پژوهشگران یک حوزه علمی و پیوند دهنده حوزه‌های علمی مختلف به یکدیگر است (پاکچی، ۲۸-۲۱). روش، شیوه روشن و منظمی است که شارح به صورت فرآگیر برای کشف معانی متون حدیثی از آن استفاده می‌کند و با مستند یا مستنداتی که در فهم متن حدیث از آن‌ها بهره گرفته ارتباط دارد. در دوران معاصر، اندیشمندان حوزه مطالعات اسلامی بیش از پیش، بر روش فهم متون حدیثی تمرکز کرده و شیوه‌های متعددی از آن را شناسایی و از زوایای مختلفی مورد توجه قرارداده‌اند (فتح‌اللهی، ۲۶۹). آگاهی از شیوه‌های شرح ادعیه و مستندات و منابع مورد استفاده شارحان، زمینه‌های لازم را برای ارزیابی روش‌های بکار گرفته شده فراهم کرده و استخراج معانی از این میراث ارزشمند حدیثی شیعه را مهیا می‌سازد (حق پناه، ۱۶).

مرور پژوهش‌های مرتبط نشان می‌دهد هر چند مطالعاتی درباره آثار سیدنعمت‌الله

جزائری انجام گرفته اما تاکنون پژوهش مستقلی به روش‌شناسی فهم دعا در الشرح الكبير علی الصحيفة السجادية توجه نکرده است.^۱ پژوهش حاضر با مطالعه اسنادی و با روش توصیفی - تحلیلی انجام گرفته است. از آن‌جا که روش‌شناسی «سید نعمت‌الله جزائری» در «الشرح الكبير علی الصحيفة السجادية» ناظر به روش‌های بکار گرفته شده از سوی این عالم در شرح صحیفه سجادیه است، تجزیه و تحلیل داده‌ها به صورت مقوله‌ای بوده است. پس از استخراج روش‌های «سید نعمت‌الله جزائری»، از توصیف و طبقه‌بندی استفاده شد. توصیف و طبقه‌بندی داده‌ها، بر اساس روش «سید نعمت‌الله جزائری» در سطح زبانی و بلاغی، شرح مبتنی بر آیات قرآن کریم و متون روایی بوده و با روش کیفی انجام شده است. سیدنعمت‌الله بن عبد الله بن محمد موسوی معروف به سید نعمت‌الله جزائری از بزرگان متأخر علمای امامیه و محدثان صاحب نام است. او در سال ۱۰۵۰ق. در روستای صباغیه الجزائر متولد شد. او نه سال در شیراز به تکمیل ادبیات و آموختن علوم عقلی و نقلی پرداخت، سپس به اصفهان رفت و در تأليف بحار الانوار و مرآة العقول، به علامه مجلسی کمک کرد (جزائری، ۲۰). «سید نعمت‌الله جزائری» بیست استاد شناخته شده از جمله شیخ حر عاملی و ملامحسن فیض کاشانی دارد (همانجا، ۱۴۰-۲۲۲). علامه محمدباقر مجلسی

۱. امروزه روش‌شناسی شارحان متون حدیثی، توجه سیاری از حدیث‌پژوهان را به خود جلب کرده و کتاب‌ها، مقالات و پایان‌نامه‌های گوناگونی در این‌باره نگارش یافته‌اند. به طور نمونه شاهسون (۱۳۹۶ش)، در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی و شرح نمودهای قرآنی در پانزده دعای اول صحیفه سجادیه با محوریت تفسیر المیزان»، مهدوی راد و رفعت (۱۳۹۰ش)، در مقاله «بررسی روش‌های این ابی الحدید در فهم متن نهج البلاغه» و روحی دهکردی (۱۳۸۷ش) در مقاله‌ای با عنوان «معرفی و روش‌شناسی نهج‌البلاغه این میثم بحرانی» به شناسایی روش‌های شارحان متون حدیثی پرداخته‌اند و در زمینه آثار سیدنعمت‌الله جزائری پژوهش‌هایی انجام گرفته، از جمله آن‌که معظمی بیدگلی (۱۳۹۶ش)، در پایان نامه خود با عنوان «مبانی و روش فقه‌الحدیثی سیدنعمت‌الله جزائری در نورالبراهین» به مهم‌ترین مبانی فقه‌الحدیثی سیدنعمت‌الله جزائری پرداخته است و جزیری شوشتري (۱۳۹۳ش)، در مقاله‌ی خود با عنوان «نقدى بر تصحیح دو اثر از مرحوم علامه سید نعمت‌الله جزائری» در بی نقد تصحیح دو کتاب نورالبراهین فی بیان اخبار الساده الطاهرين و نورالأنوار فی شرح کلام خیر الخیار از مرحوم سید نعمت‌الله جزائری برآمده است. غلامی (۱۳۹۱ش)، در پایان‌نامه‌ی خود با عنوان «روش تفسیری عقود المرجان فی تفسیر القرآن» به ساختار، مبانی، اصول، قواعد و منابع تفسیر عقود المرجان از سیدنعمت‌الله جزائری توجه کرده است.

از استادان برجسته‌ای است که بیش از دیگران در شکل‌دهی شخصیت علمی او مؤثر بوده است (همانجا). بیشتر پژوهشگران اعتقاد دارند «سید نعمت‌الله جزائری» نه اصولی کامل و نه اخباری افراطی است؛ بلکه همان‌طور که خود در مقدمه‌ی «غاية المرام في شرح تهذيب الأحكام» اظهار می‌دارد، طریقه‌ی میانه را برگزیده است (بهشتی، ۱۵۴). سید نعمت‌الله جزائری در سال ۱۱۱۲ در مسیر مسافرت به مشهد وفات کرد (جزائری، ۳۴۰). سید نعمت‌الله جزائری پنجاه و پنج نگاشته از جمله «الشرح الكبير»، «الشرح الصغير» و «شرح ملحقات الصحيفة» در شرح صحیفه سجادیه دارد. کتاب «الشرح الكبير» را «سیدنعمت‌الله جزائری» در اوج جوانی نوشت و آن را شرحی ساده، کامل و منبعی ناب و شیرین معرفی کرده و پس از آن «الشرح الصغير» یا «نور الأنوار في شرح كلام خير الأخيار» را نگاشت که خلاصه‌ای از شرح الكبير است و آن را مناسب حال و خالی از مبالغه و آشفتگی و ابهام دانسته است. از کتاب «الشرح الكبير» تنها یک نسخه خطی در مرکز احیاء التراث الاسلامی در قم وجود دارد که حسین تقی زاده در پژوهشکده باقر العلوم آن را تحقیق کرده است. نسخه یادشده در بردارنده حدود ۳۲ دعا از ۵۴ دعای صحیفه سجادیه است. «سید نعمت‌الله جزائری» در لابلای شرح خود بر صحیفه سجادیه از ۳۷ منبع یاد می‌کند که از آن استفاده کرده است (جزائری، ۶۱-۵۶).

۳. روشناسی فهم دعا در الشرح الكبير على الصحيفة السجادية

روش‌های فهم دعا از سوی شارحان ادعیه در سطوح مختلفی انجام می‌پذیرد. منظور از شیوه‌های فهم دعا روش‌هایی است که شارحان متون ادعیه در ابواب و فصل‌های مختلف شرح خود، برای شناساندن معانی عبارات دعا و دستیابی به فهم متن دعا بکار گرفته‌اند. این سطوح شامل دریافت مبتنی بر متن اصلی و دریافت مبتنی بر متون دیگر است. در هر یک از سطوح، شرح دهنده‌گان دعا براساس توانمندی‌های خویش به مطالعه متون دعا ایی پرداخته و آن از جوانب گوناگون بررسی می‌کنند. روش سیدنعمت‌الله جزائری در شرح

دعاهای صحیفة سجادیة در سطح دریافت مبتنی بر متن اصلی شامل علوم زبان‌شناختی (واژه‌شناسی، صرف و نحو) و دانش‌های بلاغی و در سطح دریافت مبتنی بر فرای متن شامل آیات قرآن کریم و روایات معصومان ﷺ است.

۳-۱. فهم دعا مبتنی بر متن اصلی

اولین سطح دریافت پس از رویارویی با متن دعا، فهمی است که شارحان از خود متن اصلی دعا به دست می‌آوردند. در این نوع از فهم تحلیلی، شرح‌دهنگان دعا با درنگ در عبارات و الفاظ متن اصلی ادعیه و نه خارج از متن دعا، تلاش می‌کنند تا به دریافتی متقن از متن دعا برسند. فهم زبانی شامل علوم زبان‌شناختی و فهم ادبی در برگیرنده فنون ادبی، از جمله سطوح دریافت مبتنی بر متن دعا در الشرح الكبير علی الصحيفة السجادیة از سید نعمت‌الله جزائری است.

۳-۱-۱. دریافت مبتنی بر متن دعا در سطح زبانی

هر متن تشکیل شده از عناصری است که سبب معنادار شدن آن متن می‌شوند، از این رو سطح فهم زبانی فهمی است که با بهره‌گیری از دانش‌های زبانی مانند لغت و دستور زبان به دنبال تجزیه و تحلیل این عناصر زبان‌شناختی می‌باشد (محمدفام، ۲۴۵). مطالعه شرح سید نعمت‌الله جزائری بر صحیفه سجادیه نشان داد که بخش مهمی از دریافت‌های وی در سطح زبانی بوده است. این دریافت‌ها مبتنی بر بررسی واژگان، مباحث دستور زبانی شامل مباحث صرفی، نحوی و اعراب جمله است که در ادامه خواهد آمد.

۳-۱-۱-۱. بررسی واژگان و لغت‌شناسی

در نگاه کلی شیوه‌ی سید نعمت‌الله جزائری در شرح ادعیه، آن است که ابتدا به شرح واژگان ادعیه پرداخته و سعی در روشن کردن معنای آن دارد. او در بیان معنای کلمات، به ریشه، اشتقاق واژگان و روابط معنایی میان کلمات مانند تضاد و ترادف توجه ویژه‌ای دارد.

الف. اشتقاق

ریشه‌شناسی واژگانِ صحیفه سجادیه بخشی از تلاش‌های زبان‌شناختی سید نعمت‌الله جزائری در شرح دعاهای امام سجاد است. به عنوان نمونه وی با توجه به ریشه واژه «الله» در شرح دعای اول صحیفه سجادیه و احتمال اشتقاق یافتن آن از «الله» به فتح عین الفعل و به معنای «عبد» یا اشتقاق آن از «الله» هنگامی که [بنده] در شناخت [کنه ذات] او دچار سرگردانی می‌شود یا اشتقاق آن از «الهت إلى فلان» به معنای «آسوده خاطر شدن به کسی» می‌گوید: «إِمَّا مِنْ «اللَّهُ» بفتح العين بمعنى عبد، أو مِنْ «اللَّهُ» إذا تحير، إذ العقول تتحير فی معرفته، أو مِنْ «الهت إلى فلان» أى سكنت إلیه، لأنَّ القلوب تطمئنَ بذکره» (جزائری، ۱۳۰). همچنین وی با توجه به ریشه واژه «اول» در دعای اول صحیفه «الحمد لله الأول بلا أول كان قبله» به وجود برخی اختلاف‌نظرها در اشتقاق کلمه «اول» اشاره می‌کند. او از قول کوفیان اشتقاق آن را از «وَأَلْ» به معنای نجات یافتن و از قول عالمان بصره مشتق از «آل» به معنای «بازگشت کردن» می‌داند و بدون اشاره به نام مکتب خاصی به اشتقاق آن از «وَأَلْ» اشاره می‌کند که واو نخست آن قلب به همزه شده است (همانجا، ۱۳۱).

وی با توجه به به ریشه واژه «يَتَخَطَّلُ» در شرح دعای اول صحیفه سجادیه «يَتَخَطَّلُ إِلَيْهِ بِأَيَّامِ عُمُرِهِ» آن را مشتق از «خطوة» به معنای «میان دو گام» یا مشتق از «خطاً» به معنای «شتاب کردن» و «فراتر رفتن از حد» تلقی می‌کند و معتقد است شتاب خالی از خطای نیست (همانجا، ۱۳۹). افزون بر آن او در شرح دعای چهارم صحیفه سجادیه «يَتَقْفُونَ عَلَيْهِمْ» با توجه به ریشه واژه «يَتَقْفُونَ» آن را مشتق از ریشه «وف ق» دانسته اما از ذکر ریشه دیگر آن که «ت ف ق» است و مکتب بصره آن را اختیار کرده نیز غفلت نمی‌ورزد. او حرف تاء را در صورت اشتقاق این واژه از ریشه «وف ق»، حرف زائد و در صورت مشتق شدن از «ت ف ق»، حرف اصلی قلمداد می‌کند (همانجا، ۳۱۰-۳۱۱)!. سیدنعمت‌الله

۱. توجه به اشتقاق واژگان در شرح دعاهای صحیفه سجادیه به موارد بالا محدود نمی‌شود. توجه به ریشه واژه «فتان» در شرح دعای سوم صحیفه سجادیه «وَرُوَمَانَ فَتَانَ الْقُبُورَ» (همانجا، ۲۸۳)، اشتقاق واژه «المحبة» در دعای بیست و یکم از صحیفه سجادیه «وَرِغْ قَلْبِي لِمَحِبَّتِكَ» (همانجا، ۵۰۳)، اشتقاق صرفی قیاسی واژه →

جزائری در مواردی با رد آراء دیگران، دیدگان خود را در مورد اشتقاد و ازگان بیان می‌کند. به عنوان نمونه وی در شرح دعای سیزدهم «وَأَنِي يُرْغَبُ مُعْدِمٌ إِلَى مُعْدِمٍ» با مردود دانستن اشتقاد و ازه «مُعْدِم» از «عَدَم» [نقیض وجود] این واژه را برگرفته از «عَدَم» به معنای فقر می‌داند (همانجا، ۳۶۸).

ب. شرح مفردات

سید نعمت‌الله جزائری گاه بدون بررسی ریشه و اشتقاد لغت، فقط به بیان معنای وازگان صحیفه سجادیه قناعت کرده و براساس آن به شرح ادعیه می‌پردازد. او حتی به شرح وازگانی پرداخته که در سند صحیفه سجادیه آمده است (همانجا، ۹۲، ۹۴). گستردنگی شرح وازگان صحیفه سجادیه در الشرح الكبير تا آنجا است که می‌توان ادعا کرد که او از بیان هیچ لغت غریبی غفلت نکرده است. برخی از وازگانی که وی به شرح آن پرداخته عبارتند از: «حَظَرُ»، «بَطْرُ»، «يُنَاوِي» (همانجا، ۳۷۲-۳۷۳)، «حَوَّةُ»، «صَنِيعُ»، «أَحَلَّ» (همانجا، ۳۸۲-۳۸۳)، «يَقْرَعُ»، «كَثَيْبٌ»، «أَوْقَرٌ» (همانجا، ۳۹۳-۳۹۶)، «مُخْلَقَةُ»، «تَهَوُّرُ»، «تَتَنَشَّرُ»، «سَاءَ الرَّمَادُ»، «طَلِيقٌ» (همانجا، ۴۰۰-۴۰۵)، «رَدَمُ»، «مُصَمَّتُ»، «وُلُوعٌ»، «رَتَقَ»، «ثَبَطٌ»، «أَبْرَمَ»، «أَرْغِمَ أَنْفَهُ»، «اسْتَهْوَانٌ»، «مَنَاوَاتٌ» (همانجا، ۴۱۶-۴۲۲)، «سَفَرَةٌ»، «وَابِلٌ»، «هَنِيَا مَرِيَّاً»، «مُجَلِّجَلٌ»، «مُلِيثٌ»، «مُغِيَثٌ»، «مَرِيعٌ»، «مُمْرِعٌ»، «نَهِيَضٌ»، «سَقَى»، «تَنَعَّشُ»، «تُدِرُّ بِالضَّرَعِ»، «سَمُومٌ»، «حُسُومٌ»، «صَوَّبَهُ»، «أَجَاجٌ» (همانجا، ۴۲۵-۴۲۷)، «مِقَهٌ»، «كَايَدَ»، «قَصَبَ» (همانجا، ۴۵۱-۴۵۲)، «دَاخِرٌ»، «ضَرِيرٌ» (همانجا، ۵۰۰)، «عَسُوفٌ»، «ظَمَانٌ» (همانجا، ۵۲۹-۵۳۰)، «ثَبَطٌ»، «خَبَالٌ»، «سَوْلٌ» (همانجا، ۵۴۲-۵۴۳)، «سَرَفٌ» و «مَخْلِيَّةً» (همانجا، ۵۷۴-۵۷۵).

→ «النَّائِي» در شرح دعای دوم از صحیفه سجادیه «وَمَحَلِّ النَّائِي عَنْ سَوْطِنِ رَحْلِهِ» (همانجا، ۲۲۱) و اشتقاد صَرْفِی قیاسی و ازه «مُعَاذ» در شرح دعای بیست و دوم از صحیفه سجادیه «وَأَجْعَلْنِی فِی كُلِّ حَالَاتِ مَحْفُوظًا مَكْلُوءًا مَسْتُورًا مَمْنُوعًا مَعَادًا مُجَارًا» (همانجا، ۵۱۲) و اشتقاد صَرْفِی قیاسی و ازه «الْمُطَرَّدَة» در شرح دعای بیست و هفتم از صحیفه سجادیه «وَالْأَنْهَارِ الْمُطَرَّدَةِ بِأَنْوَاعِ الْأَشْرَبَةِ وَالْأَشْجَارِ» (همانجا، ۵۵۳) برخی دیگر از تلاش‌های زبان‌شناختی سید نعمت‌الله جزائری در شرح دعاهای امام سجاد^ع با تکیه بر ریشه‌شناسی و اشتقاد است.

از آنجا که واژگان صحیفه سجادیه به زبان عربی است، سید نعمت‌الله جزائری سعی می‌کند با مراجعه به آراء لغتشناسان از جمله جوهری در صحاح (همانجا، ۱۷۱، ۱۸۶، ۱۸۹، ۲۴۴، ۳۸۲، ۵۲۲، ۵۳۰، ۵۴۲، ۵۵۱، ۵۵۶)، فیروزآبادی در القاموس المحيط (همانجا، ۱۸۲، ۲۱۷، ۳۹۱، ۳۹۶، ۴۷۴، ۴۲۴، ۵۱۵)، فراء در معانی القرآن (همانجا، ۴۰۶)، زبیدی در تاج العروس (همانجا، ۴۹۹)، این‌اشر در النهاية (همانجا، ۱۴۱، ۱۴۶ و ۲۱۲، ۲۵۲، ۲۷۷، ۳۶۱، ۳۸۸، ۳۸۰، ۳۹۵، ۴۱۷، ۴۲۴، ۴۰۸، ۳۹۵، ۴۴۹، ۴۲۵، ۴۹۷، ۵۴۰) و ابن منظور در لسان‌العرب (همانجا، ۱۸۹)، به معانی واژگان به‌کاررفته در صحیفه سجادیه دست یابد. هر چند سیدنعمت‌الله جزائری در شرح معنای واژگان صحیفه سجادیه، اقوال برخی عالمان لغت پژوه را با ذکر نام آنان مورد توجه قرار داده اما مواردی وجود دارد که بدون اشاره به نام لغویان به شرح واژگان پرداخته (همانجا، ۲۲۴، ۳۷۷، ۳۷۸) یا از آنان با تعبیری مانند «أفضل العرب» یاد کرده است (همانجا، ۳۲۰).

ج. فروق اللغات

توجه به تفاوت واژگانی و برشمردن وجه تمایز میان کلمات با معنایی نزدیک به هم صورت دیگری از دریافت مبتنی بر متن دعا در سطح زبانی است. در هر زبانی از جمله زبان عربی اصل بر این است که هر لفظ برای افاده یک معنا قرار داده شده باشد اما گاه الفاظ گوناگون با تفاوت‌هایی نه چندان اساسی معنای نسبتاً واحدی را به مخاطب منتقل می‌کنند. «سید نعمت‌الله جزائری» در شرح صحیفه سجادیه به این تفاوت‌ها توجه داشته است. به عنوان مثال وی برای شرح دعای اول «الَّذِي قَصْرَتْ عَنْ رُؤْبِيَّةِ أَبْصَارُ النَّاظِرِينَ»؛ «او که دیده‌ی دیدگان از دیدنش فرو ماند» به تفاوت میان «بصر» و «نظر» اشاره کرده و می‌گوید: که «بصر» به معنای حس بینایی [که در چشم وجود دارد] و نیروی ادرار کننده‌ی دل یعنی علم است؛ اما نظر به معنای رؤیت یا تفکر است (همانجا، ۱۳۳). نمونه دیگر آن‌که وی به تفاوت میان دو واژه «ستر» و «محو» اشاره کرده و تصریح می‌کند که در

«محو» برخلاف «ستر» اثر چیزی به صورت کلی ریشه کن می‌شود؛ اما در ستر اصل چیزی می‌تواند باقی بماند و از بین نرود (همانجا، ۵۴۶).

د. ضبط مفردات

«سید نعمت‌الله جزائری» برای فهم عمیق‌تر ادعیه صحیفه سجادیه به مشخص کردن حرکات واژگان دعا اهتمام می‌ورزد. او در ضبط واژگان گاه بدون ترجیح یکی از ضبط‌ها بر دیگری فقط نقل‌کننده شکل‌های گوناگون ضبط یک کلمه است. به طور نمونه وی در مورد ضبط واژه «بهدیهم» در دعای چهارم «وَيَهْتَدُونَ بِهِدِيْهِمْ»؛ «در مسیر هدایت ایشان گام برداشتند» بدون ترجیح یکی از ضبط‌ها بر دیگری تنها به دو ضبط از این واژه اشاره کرده و می‌گوید «بِهِدِيْهِمْ» [به کسر هاء] به معنای «سیرت آنان» و «بِهُدِاهِمْ» [به ضم هاء و فتح دال] به معنای هدایت آنان است (همانجا، ۳۱۰) یا آنکه او در مورد ضبط واژه «مَدْخَلًا» در شرح دعای هفدهم از صحیفه سجادیه «اللَّهُمَّ لَا تَجْعَلْ لَهُ فِي قُلُوبِنَا مَدْخَلًا»؛ «خدایا در دل‌های ما راه ورودی برای شیطان مگذار» بدون ترجیح یکی از ضبط‌ها بر دیگری تنها به دو ضبط «مَدْخَلًا» و «مُدْخِلًا» از این واژه اشاره کرده است (همانجا، ۴۱۷). او در ضبط واژگان گاه به ضبط مشهورتر الفاظ اشاره می‌کند و یکی از ضبط‌ها را بر دیگری ترجیح می‌دهد؛ مانند اینکه او در ضبط واژه «خاتم» در شرح دعای هفدهم «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ خَاتَمِ النَّبِيِّينَ وَسَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ»؛ «خدایا بر محمد و واپسین پیغمبران و سرور فرستادگان» خاتم را به فتح تاء مشهورتر از این می‌داند که به کسر تاء باشد (همانجا، ۴۲۰).

ه. وجه تسمیه

صاحب کتاب «الشرح الكبير على الصحيفة السجادية» در دریافت مبتنی بر متن دعا در سطح زبانی به وجه تسمیه واژگان توجه دارد. به طور نمونه وی در شرح دعای بیست و پنجم «إِنَّكَ قَرِيبٌ مُجِيبٌ سَمِيعٌ عَلِيمٌ عَفُوٌ غَفُورٌ رَءُوفٌ رَّحِيمٌ» به دلیل نام‌گذاری واژه

«غفور» در مورد خداوند اشاره کرده و می‌گوید: «مغفر» چیزی است که سر آدمی را می‌پوشاند و واژه «غفر» به معنای «پوشاندن» است. از این رو خداوند «غفور» نامیده شده که او گناهان را می‌پوشاند و پنهان می‌کند (همانجا، ۵۴۶).

و. مقایسه نسخه‌ها

مقایسه نسخه‌ها یا مسوده‌ها یکی از روش‌هایی است که صاحب کتاب «الشرح الكبير على الصحيفة السجادية» در شرح واژگان ادعیه بکار بسته است. با توجه به عصر «سید نعمت‌الله جزائری» که نسخه‌های نایاب از کتب حدیثی جمع‌آوری شد؛ روش فهم مفردات الفاظ صحیفه براساس نسخه‌های مورد اعتماد آسان گردید. نسخه‌ای به خط «علی بن سکون» و نسخه‌ای که «فاضل سدیدی» از نسخه «ابن ادریس» نقل کرده برخی از این نسخه‌ها است. مقایسه و مقابله صحیفه سجادیه با سایر نسخه‌ها به استوار کردن نسخه خطی «الشرح الكبير» کمک می‌کند و اشتباهات احتمالی و ناخوانا بودن مفردات دعا را به حداقل می‌رساند. نمونه آن‌که وی در بیان واژه «استتبّ» در شرح دعای دوم از صحیفه سجادیه «حتّی استتبَ لَهُ مَا حَاوَلَ فِي أَعْدَائِكَ»؛ «تا جایی که هر چه درباره دشمنانت اراده کرده بود با پایداری به دست آورد»، با مقایسه نسخه‌های دیگر می‌گوید که در بعضی نسخه‌ها واژه «استتبّ» برگرفته از «سنام» به جای واژه «استتبّ» آمده است (همانجا، ۲۲۴). او گاه بر اساس نسخه‌ها، موارد تصحیف شده را شناسایی می‌کند؛ مانند آن‌که وی در شرح دعای بیست و ششم «وَ وَقْفُهُمْ لِإِقَامَةِ سُنْتِكَ»؛ «وَ تَوْفِيقَشَانَ دَهْ تَا كَهْ سَنْتَ وَ آيِينَ توْ رَا بَرْ پَا دَارَنْد» می‌گوید که در نسخه «کفعمی» به جای «وَقْفُهُمْ» واژه «وَقْفَنِی» آمده است. او «وَقْفَنِی» را استوارتر از «وَقْفُهُمْ» می‌داند (همانجا، ۵۴۸).

ز. مشترک لفظی

سیدنعمت‌الله جزائری برای فهم دعا به اشتراک لفظی الفاظ توجّه دارد و در مواردی

برای یک واژه چند معنا را ذکر می‌کند، مانند آنکه وی واژه «غلام» را به معنای بندۀ خدمتکار یا جوانی می‌داند که به تازگی موی پشت لب او درآمده است (همانجا، ۹۴). در مواردی نیز او با در نظر گرفتن فرهنگ و عرف جامعه واژه‌ای را شرح می‌دهد، مانند آنکه وی در شرح واژه «مقفلة» به عادت اعراب اشاره می‌کند که آن‌ها برای قرآن و برخی کتاب‌های دیگر قفل آهنی قرار می‌دادند (همانجا، ۹۴).

ح. شواهد شعری

شرح دعا‌های صحیفة سجادیه با بهره‌گیری از شواهد شعری روش دیگر سید نعمت‌الله جزائری در فهم دعا است. به طور نمونه وی برای شرح معنای واژه «کثرا» در دعای دوم صحیفه سجادیه «وَكثُرَنَا بِمَنِّهِ عَلَى مَنْ قَلَ»؛ «بر آنان که اندک شمار بودند فرونوی بخشید» تصریح می‌کند که واژه تکثیر، گاهی اوقات در بر گیرنده معنای عزت و غلبه است. او برای تایید ادعای خود از شعر اعشی بهره می‌گیرد (همانجا، ۲۱۵).

ط. روابط معنایی

توجه به روابط معنایی میان واژگان از جمله ترادف و تضاد صورت دیگری از دریافت مبنی بر متن دعا در سطح زبانی در «الشرح الكبير على الصحيفة السجادية» است. با بررسی «الشرح الكبير» می‌توان ادعا کرد هرچند «سیدنعمت‌الله جزائری» در مواردی سعی کرده تا وجه تمایز میان واژگان را نمایان سازد، اما مواردی نیز وجود دارد که او معانی گوناگونی برای برخی از واژگان ذکر می‌کند که می‌تواند در عبارات و جملات مختلف جایه‌جا شوند. به طور نمونه وی با در نظر گرفتن رابطه معنایی ترادف، واژه «المكر» را در دعای بیستم «وَهَبْ لِي مَكْرُأً عَلَى مَنْ كَائِدَنِي»؛ «و در برابر آن کس که مرا می‌فریبد چاره‌سازی عنایت کن» با واژه «الخدعه» هم‌معنا تلقی کرده است (همانجا، ۴۵۲). تقابل میان واژگان از دیگر روابط معنایی است که «سیدنعمت‌الله جزائری» در شرح صحیفه

سجادیه به آن توجه داشته است. به طور نمونه او واژگان «کثره» و «قله» (همانجا، ۲۱۵)، «حقیر» و «عظیم» (همانجا، ۳۷۴)، «خذلان» و « توفیق» (همانجا، ۳۹۳)، «اخلاص» و «شرك» (همانجا، ۴۱۹)، «خفه» و «ثقل» (همانجا، ۵۲۹)، «حزن» و «سرور» (همانجا، ۴۸۵) و «صغری» و «الکبری» (همانجا، ۵۳۲) را متضاد برشمرده است.

۳-۱-۲. دریافت‌های سطح زبانی مبتنی بر قواعد دستور زبان

بخش عمده‌ای از دریافت‌های «سیدنعمت‌الله جزائری» در سطح زبانی به دستور زبان شامل صرف و نحو اختصاص دارد.

الف. صرف

با بررسی «الشرح الكبير على الصحيفة السجادية» می‌توان ادعا کرد که «سید نعمت‌الله جزائری» با تکیه بر علم صرف شامل شکل واژه‌ها، چگونگی تحولات، صورت‌های گوناگون کلمات و تغییرات حاصل از آن، صحیفه سجادیه را شرح داده است. اشاره به اسم مفعول بودن واژه «حمید» (به معنای محمود) یا اسم فاعل بودن آن (به معنای حامد) در دعای بیست و دوم «إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ»؛ «تو ستد و بزرگواری» (همانجا، ۵۱۷)؛ اسم مکان دانستن واژه «مُنْتَجَ» براساس برخی نسخه‌ها در دعای بیستم «وَأَنْتَ مُنْتَجَعٍ إِنْ حُرْمَتُ»؛ «و چون محروم گردم تو محل امید منی»؛ اشاره به اسم مفعول بودن واژه «المدارین» (به معنای مداراکنندگان) یا اسم فاعل قلمداد کردن این لغت (مداراوشوندگان) در دعای بیستم «وَ مِنْ حُبِّ الْمُدَارِينَ تَصْحِيحَ الْمِقَةِ»؛ «و دوستی مداراکنندگان را به دوستی حقیقی [بدل‌ساز]» (همانجا، ۴۵۱) فهم سیدنعمت‌الله جزائری را مبتنی بر بررسی صرفی واژگان در شرح دعاهای صحیفه سجادیه نشان می‌دهد.

همچنین استفاده وی از تعبیر «هی من الأفعال المتعددة إلى مفعولين» (همانجا، ۱۰۳) در باره تعدی فعل «رأیت» با دو مفعول در شرح استناد صحیفه سجادیه «وَ قَالَ قَدْ رَأَيْتُكَ

لِذِكْرِ أَهْلًا»؛ «همانا تو را برای این کار شایسته می‌بینم» و تصریح او به اینکه فعل «سلک» در دعای اول «ثُمَّ سَلَكَ بِهِمْ طَرِيقَ إِرَادَتِهِ»؛ «آنگاه ایشان را به راهی که می‌خواست رهسپار کرد» فی نفسه متعدد است و با حرف «باء» نیز متعدد می‌شود (همانجا، ۱۳۵) نشان می‌دهد که سید نعمت الله جزائری به مبحث لازم و متعدد از موضوعات علم صرف توجه دارد.^۱ سهو قلمداد کردن دیدگاه شیخ بهایی مبنی بر بیان «حسُن» بجای «أَحْسِنْ» در دعای چهاردهم «وَ أَحْسِنْ عَلَيْهِ عَوْنَى»؛ «و مرا در برابر او به نیکی یاری فرما» (همانجا، ۳۷۳) نشان می‌دهد که وی در شرح ادعیه تنها به ذکر لزوم یا تعدی افعال اکتفا نکرده، بلکه دیدگاه دیگران را نیز مورد نقد و واکاوی قرار داده است.

اسم فعل از جمله مباحث زبانی است که سید نعمت الله جزائری در فهم ادعیه صحیفه سجادیه به آن توجه داشته است. به عنوان نمونه وی در شرح خود بر دعای دوازدهم «آمِينَ رَبَّ الْعَالَمِينَ»؛ «چنین باد ای پروردگار هستی‌ها» به اسم فعل «آمین» توجه کرده و می‌گوید: «آمین» با مد [طولانی کردن صدا] و قصر [کوتاه کردن صدا] خوانده می‌شود او با توجه به این که اسم علامتی است که دلالت بر شیء دیگری (مسماً) داشته و آن را از غیر خود متمایز می‌سازد؛ اسم فعل «آمین» را به معنای «استجب» (اجابت کن) دانسته و آن را عَلَم برای لفظ فعل و نه برای معنای آن قلمداد می‌کند. از همین رو سید نعمت الله جزائری معتقد است که اکثر اصحاب، نماز را با آن [اسم فعل «آمین】 باطل می‌دانند، و می‌گویند: نه قرآن است و نه دعا. لازم به ذکر است که او فقط به بیان آراء دانشمندانی بسنده نمی‌کند که «آمین» را نه قرآن و نه دعا قلمداد کرده‌اند؛ بلکه با اشاره به دیدگاه کسانی که اسم فعل

۱. بیان تعدی فعل «هلک» با حرف «علی» به دلیل تضمن معنای ورود، جرات ورزی یا برتری (همانجا، ۱۸۵) در شرح دعای اول «فَأَهْلِكَ مِنَا مَنْ هَلَكَ عَلَيْهِ»؛ «پس بدیخت از ما کسی است که او [خد] را نافرمانی کند» و کاربست تعابیری مانند «وردا فی اللغة متعدّين و لازمين» (همانجا، ۱۳۷) در مورد افعال «زاد» و «نقص» در شرح دعای اول «لَا يَنْقُصُ مِنْ زَادَ نَاقِصٌ»؛ «از آن که خدا) فراوان داده چیزی بکاهد» و نیز به کارگیری تعبیر «جاء متعدیاً و لازماً» (همانجا، ۲۱۳) در مورد فعل «ختم» در شرح دعای دوم «فَخَتَمَ بِنَاعَلَى جَمِيعِ مَنْ ذَرَأً»؛ «پس ما را واپسین آفریدگان خود قرار داد» نشان از فهم دعا از سوی سید نعمت الله جزائری مبتنی بر بررسی مباحث صرفی از جمله لازم و متعدد بودن برخی افعال صحیفه سجادیه دارد.

«آمین» را دعا دانسته و بر این باورند که این واژه به معنای «اللَّهُمَّ استجب» (خداآندا اجابت کن) است، می‌گوید: «و اعترضهم بعض الأفضل بمفع كونها ليست دعاءً بل الظاهر آنها دعاء كقولك: اللَّهُمَّ استجب» (همانجا، ۳۶۰).

یکی دیگر از مباحث صرفی که سیدنعمت‌الله جزائری در سطح زبانی از آن بهره گرفته، توجه به وزن کلمات است. به طور مثال وی در شرح دعای اول «حَمْدًا نَعْمَرُ بِهِ فَيَمَنْ حَمِدَهُ مِنْ خَلْقِهِ»؛ «ستایشی که با آن در حلقه‌ی ستایشگران در آییم» با توجه به نسخه این ادریس که در آن، واژه «نَعْمَرُ» به شکل «يَعْمُرُ» آمده، به وزن این واژه توجه کرده و آن را به وزن «يَنْصُرُ» می‌داند (همانجا، ۱۵۲). همچنین وی در شرح دعای اول «وَيُسَهِّلُ عَلَيْنَا بِهِ سَبِيلَ الْمُبَعِثِ»؛ «راه رستاخیز هموار شود» واژه «يُسَهِّلُ» را که در نسخه اصلی آن با حرف یاء آمده [يُسَهِّلُ] و در نسخه این ادریس با حرف تاء [تُسَهِّلُ] آمده مورد مذاقه قرار داده و هر دو را به وزن «يُسَكِّرُ» می‌داند (همانجا، ۱۵۶).^۱

«ابدال» از دیگر مباحث صرفی است که سیدنعمت‌الله جزائری در سطح زبانی در شرح ادعیه صحیفه سجادیه از آن بهره گرفته است. ابدال تبدیل یک حرف به حرف دیگر و ادغام داخل کردن حرفی در حرف دیگر است. برای نمونه وی در شرح دعای اول «الْحَمْدُ لِلَّهِ الْأَوَّلِ بِلَا أَوَّلٍ كَانَ قَبْلَهُ»؛ «ستایش خدایی را که اوّل است بی‌آن‌که پیش از او اوّلی باشد» در واژه «الْأَوَّلِ» قائل به ابدال است و اصل در این کلمه را «وول» دانسته که واو ابتداء آن به همزه تبدیل شده است (همانجا، ۱۳۱). همچنین وی در شرح دعای چهارم «وَ أَقْمَتَ لِأَهْلِهِ دَلِيلًا مِنْ لَدُنْ آدَمَ إِلَى مُحَمَّدٍ - ﷺ - مِنْ أَئِمَّةِ الْهَدَى وَ قَادَةِ أَهْلِ التُّقَى»؛ «از دوران آدم تا محمد ﷺ چون پیامبرانی فرستادی و راهنمایانی برانگیختی که پیشوایان

۱. توجه به وزن واژه «يُسَرِّفُ» در شرح دعای اول «وَيُسَرِّفُ بِهِ مَنَازِلَنَا عِنْدَ مَوَاقِفِ الْأَشْهَادِ»؛ «و [سپاسی که] موقعیت و جایگاه ما را نزد گواهان آن روز بلند گرداند» (همانجا، ۱۶۰) و نیز توجه وی به وزن کلمه «برق» در شرح دعای اول «حَمْدًا تَقَرُّ بِهِ عَيْنُنَا إِذَا بَرِّقَتِ الْأَنْصَارُ» (همانجا، ۱۶۷) که اگربر وزن «فَعَلَ» باشد به معنی «حریت کرد» است و اگر به وزن «فَعَلَ» باشد به معنای «تشخیص داد» است (همانجا، ۱۶۷) نشان از توجه او به مباحث زبانی و علم صرف در فهم دعاهای صحیفه سجادیه دارد.

هدایت بودند و رهبران اهل پرهیزگاری» به وجوب ابدال در کلمه «ائمه‌الهـی» اشاره کرده و می‌گوید: اگر دو همزة متحرک با هم بیایند، لازم است دومین همزة به یاء قلب شود (همانجا، ۳۰۲).

«سیدنعمت‌الله جزائری» در سطح زبانی و در شرح ادعیه صحیفه سجادیه، علاوه بر ابدال، به «ادغام» نیز توجه داشته است. ادغام، داخل نمودن حرفی در حرف دیگر است که حرف دوم مانند حرف اول بوده و اولی ساکن و دومی متحرک باشد. به عنوان نمونه وی در شرح دعای چهارم صحیفه سجادیه «يَفِقُونَ عَلَيْهِمْ» به ادغام صورت گرفته در واژه «اتفاق» اشاره کرده و اصل آن را «اتفاق» می‌داند که حرف «واو» به حرف «یاء» قلب شده و سپس در تاء افتعال بعد از آن ادغام گردیده و مشدّد شده است (همانجا، ۳۱۱-۳۱۰). همچنین وی واژه «عمماً» در دعای چهاردهم «وَ عَرْفَهُ عَمَّا قَلِيلٍ مَا أُوعَدْتَ الظَّالِمِينَ»؛ «و به زودی آنچه را به ستمکاران و عده داده‌ای برای او پیش آور» را تشکیل شده از «عن» و «ما» می‌داند که به دلیل قریب المخرج بودن حرف «نون» به حرف «میم» تبدیل شده و در یکدیگر ادغام شده‌اند (همانجا، ۳۷۶).

تعیین ابواب ثلاشی مزید، مانند باب تفعیل بودن فعل «يُعَنِّی» در شرح دعای سیزدهم «وَ يَا مَنْ لَا يَعْنِيْ دُعَاء الدَّاعِيْنَ»؛ «ای آنکه بسیاری دعای خواهندگان تو را نمی‌رنجاند» (همانجا، ۳۶۵) و باب مفاعة دانستن فعل «يُنَاوِي» در شرح دعای چهاردهم «وَ عَجْزاً عَمَّا يَنَاوِيْهِ»؛ «و در برابر آن که با او به دشمنی بر می‌خیزد ناتوان ساز» و مصدر باب افتعال دانستن «امتحان» در دعای هفدهم «وَ امْتَهَانًا بِمَعْصِيَتِكَ»؛ «و به نافرمانی تو خوارمان سازد» (همانجا، ۴۱۵) بخشی از دریافت‌های «سیدنعمت‌الله جزائری» در سطح زبانی با توجه به علم صرف است.

توجه به «مفرد» و «جمع» از دیگر موضوعات مربوط به دانش صرف است که از سوی «سیدنعمت‌الله جزائری» در شرح ادعیه صحیفه سجادیه مورد توجه واقع شده است. به عنوان نمونه وی «الاشهاد» را جمع «شَهَد» (همانجا، ۱۶۰)، «الأَبْشَار» را جمع «بَشَر»

(همانجا، ۱۶۷)، «علیین» را جمع «علی» (همانجا، ۱۶۵)، «القرون» را جمع «قرن» (همانجا، ۲۱۲)، «نواکس» را جمع «ناکس» (همانجا، ۲۶۹)، آوائل» را جمع «أول» و «خيائِر» را جمع «خییر» (همانجا، ۲۸۰) دانسته است.^۱

اشاره به «غیرمنصرف» بودن واژه «رومَانَ» در شرح دعای سوم «و رُومَانَ فَتَانِ الْقُبُورِ»؛ «و فرشته‌ای که ساکنان قبرها را می‌آزماید» (همانجا، ۲۸۵)، اشاره به ضمیر متصل «هم» در «مَطْلُومِهِم» در شرح دعای چهارم صحیفه سجادیه «وَ مَنْ كَثَرَ فِي إِعْزَازِ دِينِكَ مِنْ مَطْلُومِهِمْ»؛ «و آن گروه از ستم دیدگان را که در راه یاری دین خود بر شمارشان افزوده‌ای» (همانجا، ۳۰۷)، توجه به «مجھول» بودن فعل «نَعْمَرُ» در شرح دعای اول «حَمْدًا نَعْمَرُ بِهِ فِيمَنْ حَمِدَهُ مِنْ خَلْقِهِ»؛ «ستایشی که با آن در حلقه‌ی ستایشگران در آییم (همانجا، ۱۵۱)، اشاره به «نکره» بودن واژه «مَوْلَی» در شرح دعای اول «وَلْتُجْزَى كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ وَهُمْ لَا يُظْلَمُونَ. يَوْمَ لَا يُغْنِي مَوْلَى عَنْ مَوْلَى شَيْئًا وَلَا هُمْ يُنَصَّرُونَ»؛ «هرکس به سزای خود برسد و بر کسی ستم نزود. روزی که هیچ دوستی به کار دوست خود نیاید و هیچ کس به یاری دیگری نشتاید (همانجا، ۱۶۴) بخشی از دریافت‌های مبتنی بر متن دعا در سطح زبانی و با بهره‌گیری از دستور زبان و داشت صرف است که سید نعمت الله جرائزی در فهم عمیق‌تر صحیفه سجادیه از آن بهره گرفته است.

ب. نحو

سیدنعمت‌الله جزائری، علاوه بر داشت صرف، از علم نحو نیز در دریافت‌های مبتنی بر متن دعا مدد گرفته است. وی بدون پیروی از مکتب نحوی خاصی از آراء عالمان نحوی مکاتب گوناگون از جمله مکتب کوفه و بصره کمک گرفته است. تعیین نوع اضافه و رابطه

۱. علاوه بر آن وی «اصحاب» را جمع «صاحب» (همانجا، ۳۰۲)، «إخوان» را جمع «أخ» (همانجا، ۳۰۸)، «خواتم» را جمع خاتمه (همانجا، ۳۱۹)، «خلال» را جمع خله (همانجا، ۳۲۱)، «مصالحه» را جمع مصیده (همانجا، ۴۱۲)، «رجُوم» را جمع رجم (همانجا، ۴۲۷)، «الأَدَنِين» را جمع أدنى (همانجا، ۴۵۰)، «تبعات» را جمع تبعه (همانجا، ۴۹۰)، «حوالج» را جمع حاجه (همانجا، ۵۱۵)، «جيائل» را جمع حباله (همانجا، ۵۲۶)، «موالى» را جمع مولی (همانجا، ۵۴۷)، «الحور» را جمع حوراء (همانجا، ۵۵۳) و «محال» را جمع محل (همانجا، ۵۵۴) برshrمرده است.

بین مضاف و مضافقیه، نمونه‌ای از مباحث نحوی است که سید نعمت‌الله جزائری در شرح خود به آن‌ها توجه داشته است. او «نوع اضافه» را در «امام الرحمة» اضافه لامیه یا بیانیه (همانجا، ۲۱۷)، نوع اضافه را در «رهائن القبور»؛ «خفته در گورها» اضافه معنوی یا لفظی (همانجا، ۲۹۵)، نوع اضافه را در «سهو الغفلات» اضافه مسبب به سبب (همانجا، ۲۶۹) و نوع اضافه را در «واقِ الامرِ المَحْوُف» اضافه معنوی به معنی من و یا اضافه لفظی از نوع اضافه صفت بر مفعول دوم (همانجا، ۴۹۶)؛ نوع اضافه «کَبِيرٌ عِصِيَانِهِ» را اضافه بیانیه یا اضافه صفت بر موصوف می‌داند (همانجا، ۵۸۹).

توجه به «مرجع ضمیر» و «تعیین مصدق» آن، نمونه دیگری از تلاش‌های سید نعمت‌الله جزائری در دریافت‌های مبتنی بر متن دعا با بهره‌گیری از دانش نحو است. برای نمونه، او مرجع ضمیر متصل «فیه» در دعای پائزدهم «اللَّهُمَّ لَكَ الْحَمْدُ عَلَى مَا لَمْ أَزِلْ أَتَصَرَّفُ فِيهِ مِنْ سَلَامَةٍ بَدَنَی»؛ «خدایا ستایش برای توست به خاطر آن تن درستی که همواره از آن برخوردارم» را «ما» ذکر کرده است (همانجا، ۳۸۱) و مرجع ضمیر مستتر در فعل «یضیء» را در دعای اول «حَمْدًا يُضِيءُ لَنَا بِهِ ظُلْمَاتِ الْبَرْزَخِ»؛ «ستایشی که به سبب آن تیرگی‌های آتش بر ما آشکار گردد»، «حمد» می‌داند (همانجا، ۱۵۳).

سید نعمت‌الله جزائری با بهره‌گیری از علم نحو، به بیان «معانی حروف» نیز توجه کرده است. او برای حرف «من» معانی متعددی ذکر کرده است از جمله آنکه معنای این حرف را در دعای اول صحیفه سجادیه «أَللَّهُمَّا مِنْ شُكْرِهِ»، «تعییضیه» یا «بیانیه» (همانجا، ۱۴۵) و در همین دعا «جَنَّبَنَا مِنَ الْأَلْحَادِ وَ الشَّكَّ فِي أَمْرِهِ»؛ «و از انحراف و شک در ذات مقدس خود نگاه داشت»، «بیانیه» یا «زائد» (همانجا، ۱۵۰) و در دعای شانزدهم «فَكَمْ مِنْ عَائِبَةٍ»؛ «چه بسیار عیب‌ها (که از من پوشاندی)»، «زائد» می‌داند که افاده «استغراق» می‌کند (همانجا، ۴۰۱) «تفریع» یا «فصیحة» دانستن معنای «فاء» در دعای اول «فَكَيْفَ نُطِيقُ حَمْدَهُ أَمْ مَتَى نُؤَدِّي شُكْرَهُ لَأَ، مَتَى» (همانجا، ۱۷۶) و «تعلیل» دانستن معنای «علی» در دعای شانزدهم «عَلَى اسْتِجَابَتِهِمْ» (همانجا، ۲۱۸)، نمونه‌های دیگری از تلاش‌های

سیدنعمت‌الله جزائری در دریافت‌های مبتنی بر متن دعا با بهره‌گیری از دانش نحو است.^۱

«نقش نحوی کلمات» از دیگر موضوعاتی است که مورد توجه سیدنعمت‌الله جزائری بوده است. وی در دعای اول «ابتدَأ بِقُدْرَتِهِ الْخَلْقَ ابْتِدَاعًا، وَ اخْتَرَ عَهْمٌ عَلَى مَشِيَّتِهِ اخْتِرَاعًا»؛ «آفریدگان را به قدرت خود آفرید و به خواست خویش برآنان جامه‌ی هستی پوشاند»، «خلق» را مفعول به (همانجا، ۱۳۴) و در دعای بیستم «أَعِزَّنِي وَ لَا تَبْتَلِيَنِي بالْكِبْرِ»؛ «عزیزم گردان و به خودپسندی دچارم مکن»، «واو» را «حالیه» می‌داند. همچنین در دعای اول «عَدْلًا مِنْهُ تَقَدَّسْتَ أَسْمَاوُهُ» علاوه بر احتمال مفعول له، احتمال تمییز را برای «عدلًا» مطرح می‌کند (همانجا، ۱۴۰) و در دعای اول «أَضْعَافًا مُضَاعَفَةً أَبْدًا سَرْمَدًا إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ»، واژه «السرمد» را ظرف بر می‌شمرد (همانجا، ۱۸۸) و درباره کلمه «اللهم» در دعای دوم «اللَّهُمَّ فَصَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ أَمِينِكَ عَلَى وَحْيِكَ»؛ «خدایا اینک بر محمد که امانتدار وحی تو است» معتقد است اصل «اللهم»، «یا الله» بوده که حرف نداء آن حذف شده و در عوض آن، میم مشدد آمده است» (همانجا، ۲۱۶).

بررسی کتاب «الشرح الكبير» نشان داد که سیدنعمت‌الله جزائری در برداشت‌های زبانی از منابع متعددی مانند الصحاح جوهری، فروق اللغویه از ابوهلال عسکری، قاموس المحيط از فیزو زبادی، لسان العرب از ابن منظور، البدایه و النهایه از ابن کثیر و شرح الرضی علی الکافیه از شیخ رضی و برخی منابع دیگر استفاده کرده است.

۳-۱-۲. دریافت مبتنی بر متن دعا در سطح بلاعی

سطح بلاعی، دومین سطح از دریافت‌های مبتنی بر متن دعا در شرح ادعیه صحیفه

۱. او برای حرف «باء» معانی مختلفی از جمله ملاقبه، الصاق، سببية، استعلاء و مصاحبه را بر شمرده است. به طور مثال وی معنای حرف «باء» را در دعای اول از صحیفه سجادیه «حَمْدًا نَعَرُ بِهِ فِيمَ حَمِدَهُ مِنْ حَلْقِهِ»؛ «ستایشی که با آن در حلقه‌ی ستایشگران در آییم»، «ملابسه» (همانجا، ۱۵۱)، و در همین دعا «وَ جَعَلَ لَنَا الْفَضْلَةَ بِالْمُكَبَّةِ عَلَى جَمِيعِ الْخَلْقِ»؛ «وَ مَا رَا بِهِ آفَریدگان برتری بخشید و بر آنان برتری بخشید»، «الصاق» یا «سببية» (همانجا، ۱۷۴)، در دعای دوم «فَخَتَمَ بِنَا عَلَى جَمِيعِ مَنْ ذَرَأ»؛ «پس ما را و ایپسین آفریدگان خود قرارداد»، «سببية» یا «زاده» (همانجا، ۲۱۳)، در دعای دوم «وَ مُتَقَوِّيًا عَلَى ضَعَفِهِ بَنَصْرَكِ»؛ «با نیروی تو بر ناتوانی خویش چیرگی می‌جست»، «سببية» (همانجا، ۲۲۴) و در دعای بیستم «وَ يَلْعُبُ بِإِيمَانِ أَكْمَلَ الْإِيمَانِ»؛ «و ایمان مرا به کمال مطلوب برسان»، «زاده» یا «سببية» یا «اصحابه» می‌داند (همانجا، ۴۲۸).

سجادیه است. این سطح بالاتر از سطح زبانی و در برگیرنده کارکرد زیبایی‌شناختی زبان است. سطح بلاغی، دریافت مبتنی بر عناصر ادبی موجود در متن دعا است که افزون بر نیکوسازی متن دعا، در معنا بخشی آن نیز موثر است، تا آنجا که بدون درک عناصر ادبی موجود در متن دعا نمی‌توان ادعا کرد که تمام معنای دعاهای صحیفه سجادیه دریافت شده است.

علوم بلاغی شامل معانی، بیان و بدیع است. در علم «معانی» از تقدم و تأخیر، حصر، مشخص کردن معنای الف و لام و مواردی از این دست سخن به میان می‌آید. در علم «بیان» الفاظ زبان عربی از جهت تشییه، استعاره، مجاز، کنایه و غیره مورد بررسی قرار می‌گیرد. «بدیع»، علمی است که در آن از قالب‌های معنوی و لفظی که موجب زیبایی کلام و نفوذ بیشتر آن در شنونده می‌شود، بحث می‌کند. صنایع معنوی در علم بدیع شامل مبالغه، لف و نشر، مشاکله و اکتفا و صنایع لفظی این علم در برگیرنده جناس، سجع و براعت استهلال و مواردی از این دست است (محمدی، ۲۸۳-۲۸۴). از منظر زبان‌شناسی، یک متن می‌تواند همزمان دارای کارکردهای متنوع زبانی از جمله کارکرد اطلاع رسانی به مخاطب و کارکرد زیبایی‌شناختی و هنری باشد (محمدفام، ۲۴۸).

بخشی از دریافت‌های سید نعمت‌الله جزائری در شرح صحیفه سجادیه بر اساس دانش معانی است. این دریافت که مبتنی بر متن دعا و در سطح بلاغی است، با بهره‌گیری از اصول و قواعدی است که مطابقت دعا با مقتضای حال و مقام، از آن دریافت می‌شود. «تقدیم و تأخیر» نمونه‌ای از دریافت‌های سید نعمت‌الله جزائری با استفاده از دانش معانی است. به طور نمونه وی با اشاره به تقدیم «إِلَى مَغْفِرَتِكَ» در دعای بیستم «اللَّهُمَّ إِلَى مَغْفِرَتِكَ وَقَدْتُ»؛ «خدایا بر آستان آمرزشت قدم نهادم» دلیل مقدم شدن آن را بر فعل «وَقَدْتُ» حصر، بر شمرده است (همانجا، ۴۸۱). وی با مطرح کردن سه احتمال در مورد «ال» در «الحمد لله» که آن را جنس یا استغراق یا عهد می‌داند، تصریح می‌کند که اگر «ال» آن جنس یا استغراق باشد انحصار را می‌رساند (همانجا، ۱۳۰).

دریافت‌های سید نعمت‌الله جزائری مبتنی بر متن دعا در سطح بلاغی به دانش معانی

محدود نمی‌شود، بلکه علم بیان را هم دربرمی‌گیرد. او با استفاده از علم بیان تلاش کرده نشان دهد چگونه یک معنا می‌تواند به شیوه‌های گوناگون و با وضوح و خفای متفاوت ادا شود. به طور نمونه وی با توجه به تشییه بکار رفته در دعای اول «**حَمْدًا يَفْضُلُ سَائِرَ الْحَمْدِ كَفَضْلِ رَبِّنَا عَلَى جَمِيعِ خَلْقِهِ**»؛ «ستایشی برتر از هر ستایش دیگر به همان اندازه که پروردگار ما خود از همه آفریدگانش برتر است» به نسبت محدود به متناهی در طرف مشبه و نسبت غیر متناهی به متناهی در مشبه به اشاره می‌کند و دو احتمال، شامل تشییه در فضیلت مطلق یا کمال و مبالغه را در این باره مطرح می‌کند (همانجا، ۱۸۷).^۱

وی استعمال «البِذَلَة» را در دعای بیستم «ما كَانَ عُمْرِي بِذُلَّةٍ فِي طَاعَتِكَ»؛ «وَتَا آن زمان زندهام بدار که به طاعت تو مشغولم» استعاره دانسته و با تأکید بر اینکه «بذلة» لباسی است که در زمان خدمت پوشیده می‌شود، تصریح می‌کند که در این فراز از دعا امام سجاد^{علیه السلام} از خداوند می‌خواهد تا عمرش را مانند لباس خدمت در اطاعت خود مصروف دارد. وی در این باره می‌گوید: «البِذَلَةُ مِن الشَّيْبِ مَا يَلْبِسُ فِي وَقْتِ الْخَدْمَةِ، وَالْمَعْنَى: مَا كَانَ عُمْرِي كَلْبِاسُ الْخَدْمَةِ مُسْتَعْمِلًا فِي طَاعَتِكَ، وَمَا أَحْسَنَ هَذِهِ الْإِسْتِعَارَةِ وَمَا بَعْدَهَا» (همانجا، ۴۴۷-۴۴۸). افزون برآن وی دعای سی و یکم «تَدَاوِلْتُهُ أَيْدِي الذُّنُوبِ»؛ «گناهانش او را بازیچه‌ی دست خود کرده‌اند» را استعاره مکنیّه و تخیلیّه و ترشیحیّه قلمداد می‌کند (همانجا، ۵۵۸) و دعای اول «وَرَكِبْنَا مُتُونَ زَجْرِهِ»؛ «وَبِرِ مرکب نافرمانیش نشستیم» «زجر» را مراد از آن منهیات الهی است چونان مرکب سواری لجام گسیخته‌ای می‌داند که انسان بر پشت آن نشسته است (همانجا، ۱۸۲).

سید نعمت‌الله جزائری در فهم خود از صحیفه سجادیه به مجاز از دانش معانی نیز توجه

۱. «سیدنعمت‌الله جزائری» با توجه به تشییه بکار رفته در دعای دوم صحیفه سجادیه «اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَآلِّيْهِ وَلَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كَفَّارٌ مُّنَاهَى بِرِ عَنَاصِرِ ادِّيَّبِ وَدِرِيَّاتِ مُوْجَدِ در آن سعی دارد تا پاسخ‌های میسوس‌طی به این پرسش دهد که چرا درود بر پیامبر^{علیه السلام} که بهترین عالم ممکنات است و درود بر خاندان او به درود بر ابراهیم^{علیه السلام} و خاندان او تشییه شده در حالی که باید مشبه به (درود بر ابراهیم^{علیه السلام} و خاندان او) از نظر شباهت قوی‌تر از مشبه (درود بر پیامبر^{علیه السلام} و خاندان او) باشد (همانجا، ۲۰۶-۲۰۷).

کرده است. این دریافت که مبتنی بر متن دعا و در سطح بلاغی است در مجاز قلمداد کردن معنای «انتظر» در دعای اول «وَأَنْتَرَ مُرَاجِعَتَنَا بِرَأْقِهِ حَلْمًا» و آن را به معنای «تأخیر در انتقام» دانستن، هویدا است (همانجا، ۱۸۲). کنایه یکی از علوم ادبی دیگر است که مورد توجه نگارنده کتاب «الشرح الكبير على الصحيفة السجادية» قرار گرفته است. به طور نمونه وی «فَلَوْ طَاؤَلَّهُمُ الْجِبَالُ»، «اگر کوهها با آنان بر سریز برخیزند» را کنایه از کمال استبداد (همانجا، ۱۲۰) و «سَتَشْعِرُونَ عَدَاوَتَنَا» را کنایه از پا بر جا بودن دشمنی در قلبها (همانجا، ۱۲۰)، «ظلمات» را در دعای اول «حَمْدًا يُضْرِيْءُ لَنَا بِهِ ظُلْمَاتِ الْبَرْزَخِ»؛ «ستایشی که به سبب آن تیرگی‌های برزخ بر ما آشکار گردد» کنایه از آتش (همانجا، ۱۵۳)، «يُسَهَّلُ عَلَيْنَا بِهِ سَبِيلَ الْمَبْعَثِ» را کنایه از آسانی در امور قیامت (همانجا، ۱۶۰). «قره العین» و «بَرِقَتِ الْأَبْصَارُ» در دعای اول «حَمْدًا تَقَرُّ بِهِ عُيُونُنَا إِذَا بَرِقَتِ الْأَبْصَارُ» را به ترتیب کنایه از شادی دل و کنایه از شدت وحشت در قیامت (همانجا، ۱۶۷)، سفیدی صورت و سیاهی آن را در «وَتَبَيَّضُ بِهِ وُجُوهُنَا إِذَا اسْوَدَتِ الْأَبْشَارُ» را به ترتیب کنایه از سرور و بدحالی (همانجا، ۱۶۷-۱۶۸)، «اَكْبِتُهُ بِدُءُوبِنَا»؛ «او را از گرد ما بران» را کنایه از عدم تسلط شیطان و شکسته شدن بزرگی او (همانجا، ۴۱۵)، «أَرْغِمْ أَنْفَهُ»؛ «بینی اش را به خاک مال» را کنایه از پست و حقیر شمردن (همانجا، ۴۱۹)، «وَخَفْضِ الْجَنَاحِ» را کنایه از تواضع (همانجا، ۴۶۲)، «نَاصِيَتِيِ بَيْدِكَ» را کنایه از قدرت زیاد خداوند ذکر می کند (همانجا، ۴۹۹).

سیدنعمت الله جزائری در دریافت‌های مبتنی بر متن دعا در سطح بلاغی، علاوه بر معانی و بیان، به بدیع نیز توجه دارد. این علم به چگونگی آرایش‌های لفظی و معنوی کلام می پردازد. او در شرح خود بر صحیفه سجادیه به محسنات معنوی دعا از جمله «مبالغه» توجه کرده است. به طور نمونه او «وَأَنْهَكَهُ مِنِّي» را مبالغه در حرام‌های الهی (همانجا، ۳۷۲)، «وَإِنْ كُنْتَ تَغْرِلِي» را مبالغه در عدم استحقاق بخشش (همانجا، ۴۰۴)، «وَلَاعَائِبَةً أُوَّبَتُ بِهَا» را مبالغه در پشیمانی (همانجا، ۴۴۹) می‌داند. مناکله یا ذکر شیء با لفظ غیر آن

از مسائل علم بدیع است که بر اساس آن، لفظی به رعایت مجاورت در جمله، با الفاظ دیگر، هم‌شکل و یکسان می‌شود (هاشمی، ۳۱۰). سید نعمت‌الله جزائری در شرح دعای اول «وَالآخِرِ بِلَا آخِرٍ يَكُونُ بَعْدَهُ» با اشاره به صنعت مشاکله می‌گوید: «وَإِمَّا عَلَى نَسْخَةٍ «س» وَهُوَ كَسْرُ الْخَاءِ مَعَ التَّنوينِ فَبِنَاهُ عَلَى إِلْغَاءِ الْجَارِ وَإِعْمَالِ «لَا» عَلَى طَرِيقِ صَنْعَةِ الْمَشَاكِلَةِ مَعَ الْأَوَّلِ» (جزائری، ۱۳۳)؛ «در نسخه «س» کسره خاء، همراه با تنوین است که مبنای آن بر الغاء جاره و اعمال «لَا» به طریق صنعت مشاکله همراه (واژه) اول است».

همچنین وی در دریافت‌های مبتنی بر متن دعا در سطح بلاغی با توجه به صنعت اکتفا از علم بدیع به مواردی اشاره می‌کند که امام سجاد علیه السلام به دلیل وجود قرایین دال بر محفوظ، ذکر یکی از موارد مرتبط را کافی دانسته و به بعضی از کلام بسنده کرده است. به طور مثال وی در شرح دعای اول «فَكَيْفَ نُطِيقُ حَمْدَهُ أَمْ مَتَى نُؤَدِّي شُكْرَهُ، لَا، مَتَى؟»؛ «حالاً چگونه سپاس او را گزاریم؟ کی توانیم از عهده‌ی شکرش برداریم؟ نه کی توانیم؟» به حذف بخشی از کلام به دلیل وجود قرایین دال بر محفوظ یا همان صنعت اکتفاء در علم بدیع اشاره می‌کند و می‌گوید: «الفاء تفریعیه او فصیحه و کیف هنا للاستفهام التعجبی ام للاضراب و صله لا و متی محفوظ ای لانتقیق حمده و متی نودی شکره و هذا ما یسمی فی اصطلاح البديعین بصنعت الکتفاء و هو ان یکتفی المتكلم عن بعض الكلام عن بعض آخر لدلالة القرائن على ذلك المحفوظ» (همانجا، ۱۷۶)؛ «فاء برای تفریع یا فصیحت است و اینجا (کیف) برای استفهام تعجبی، ام برای اضراب، صله لا و متی محفوظ است یعنی طاقت ستایش او را نداریم و چه زمان از عهده شکرش برآییم؟ و این چیزی است که در اصطلاح بدیع، صنعت اکتفا نامیده می‌شود و آن زمانی است که گوینده به دلیل وجود قرایین دال بر محفوظ، به بعضی از کلام بسنده کند».

لف و نشر از دیگر دریافت‌های مبتنی بر عناصر ادبی موجود در متن دعا با توجه به علم بدیع است که مورد توجه سید نعمت‌الله جزائری واقع شده است. وی با توجه به این آرایه معنوی، به واژگان دعا یا مطالبی از متن دعا توجه دارد که در یک پاره از کلام به

تفصیل یا به اجمال با هم آمده و هر کدام از آنها در پاره‌های دیگر دعا توضیح داده شده است. به عنوان نمونه وی دعای ۲۲ صحیفه سجادیه «غَمَ الْوَعِيدُ، وَ شَوْقٌ ثَوَابِ الْمَوْعِدِ حَتَّى أَجِدَ»؛ «اندوه عذاب و شوق پاداش موعود را روزی‌ام کن تا دریابم» (همانجا، ۵۱۵) و دعای ۲۹ صحیفه سجادیه «حَتَّى التَّمَسْنَا أَرْزَاقَكَ مِنْ عِنْدِ الْمَرْزُوقَينَ»؛ «تا آنجا که روزی‌های تو را از روزی خوارانت طلب کردیم» را برخوردار از صنعت لف و نشر دانسته است (همانجا، ۵۶۹).

بررسی کتاب «الشرح الكبير على الصحيفة السجادية» نشان داد که سید نعمت‌الله جزائری در برداشت‌های ادبی از ادعیه به سخن استاد خود علامه مجلسی توجه وافر داشته و علاوه بر آن از منابع متعددی مانند الصحاح جوهری (همانجا، ۳۰۹)، النهایه از ابن کثیر (همانجا، ۴۴۹) و برخی منابع دیگر استفاده کرده است.

۲-۳. فهم دعا مبتنی بر فرای متن

در سطح فرای متن، برداشت سید نعمت‌الله جزائری از متن ادعیه صحیفه سجادیه فراتر رفته و با پرداختن به متون دیگر حاصل می‌شود. این نوع از دریافت بر اساس آیات قرآن کریم و متون روایی است. در این سطح، شارح صحیفه سجادیه خود را در قید و بند متن دعا‌های صحیفه سجادیه قرار نمی‌دهد؛ بلکه با تکیه بر روابط درون‌متنی و با اعتماد به روابط بینامتنی از جمله قرآن کریم و روایات که بیرون از متن دعا صحیفه سجادیه است، به شرح دعا می‌پردازد. برخورداری از محورهای موضوعی مشترک، واژگان مشابه و ساختار هم‌گون حکایت از ارتباط میان ادعیه و متون فرای متن دارد و هنگامی که متن دعا بلند است، در نظر گرفتن ارتباط فرازهای قبل و بعد بخش ناظر به متن دعا مورد بررسی، کارساز است.

۲-۳-۱. دریافت فرای متن دعا با تکیه بر آیات قرآن کریم

سید نعمت‌الله جزائری در سطح فرای متن و برای نزدیک شدن به عمق معانی دعا، با

کنار هم قرار دادن ادعیه امام سجاد^{علیه السلام} و آیات قرآن کریم به شرح صحیفه سجادیه می‌پردازد. این نوع از دریافت بر اساس مشابهت در واژگان، تشابه در ساختار یا موضوعات نزدیک به هم در دعا و آیات قرآن کریم است. معنای فراهم آمده از مقارنه، متفاوت با معنای حاصل از مطالعه متن دعا خواهد بود. او برای فهم عمیق‌تر ادعیه صحیفه سجادیه به آیاتی توجه کرده که دارای واژگان یا ساختاری مشابه با دعای امام سجاد^{علیه السلام} است. به عنوان نمونه وی در شرح دعای اول «بِتَدَاعٍ بِقُدْرَتِهِ الْخَلْقَ اِبْتَدَاعًا»؛ «بِهِ دَسْتَ قَدْرَتِشَ آفَرِيدَكَان را ایجاد کرد» به آیه ۴۴ سوره عنکبوت «خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ» (همانجا، ۱۳۵) و در شرح همین دعا «وَدَلَّنَا عَلَيْهِ مِنَ الْإِخْلَاصِ لَهُ فِي تَوْحِيدِهِ»؛ «وَمَا رَا بِهِ اَخْلَاصَ وَرَزِيْدَن در توحید خود رهنمون ساخت» با توجه به معنای «من» به آیه ۲۵ از سوره نوح «مَمَّا خَطَّبَتِهِمْ أُغْرِقُوهَا» (همانجا، ۱۴۸-۱۴۹) و در دعای اول «فَكَيْفَ تُطِيقُ حَمْدَهُ»؛ «چگونه سپاس او را گزاریم؟» به آیه ۲۸ سوره بقره «كَيْفَ تَكْفُرُونَ بِاللَّهِ» (همانجا، ۱۷۷) توجه کرده است. همچنین وی واژه «محاسن الخلق» را در دعای اول صحیفه «وَالْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي اخْتَارَ لَنَا مَحَاسِنَ الْخَلْقِ»؛ «وَسْتَايِش برای خداست، او که زیبایی‌های آفرینش را برای ما برگزید» با استفاده از آیه ۴ سوره تین «لَقَدْ خَلَقْنَا الْأَنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ» و آیه ۶۴ سوره غافر «وَصَوَرَ كُمْ فَأَحْسَنَ صُورَكُمْ» شرح می‌دهد (همانجا، ۱۷۱) و برای شرح واژگان «أَغْنَانَا» و «أَقْنَانَا» در دعای اول «وَأَغْنَانَا بِقَضْلِهِ، وَأَقْنَانَا بِمَنْهِ»؛ «وَبَا فَضْلِ وَبِخُشْشِ خُودِ ما را توانگر ساخت و با نعمت خویش سرمایه‌مان بخشید» به آیه ۴۸ سوره نجم «وَأَنَّهُ هُوَ أَغْنَى وَأَقْنَى»؛ «وَأَوْسَتَ كَهْ بَيْ نِيَازَ كَرَدَ وَمَالَ بِخَشِيدَ» (همانجا، ۱۸۰) استناد کرده است.^۱

۱. وی برای شرح «رَهَائِينِ الْبُيُورِ» در دعای اول «قَيْبَبَةٌ بِالنَّفَخَةِ صَرْخَى رَهَائِينِ الْقُبُورِ»؛ «بَا دَمِيدَن (در صور) مردگان خفته در گورها را بیدار کند» به آیه ۳۸ سوره مدثر روی می‌آورد (همانجا، ۲۵۹). علاوه بر آن وی برای شرح واژه «صَوَاعِقَ» در دعای سوم، به آیه ۱۳ سوره رعد (همانجا، ۲۷۸)، و برای توضیح واژه «غَنَاء» در دعای سیزدهم به آیه ۳۸ سوره محمد و برای شرح واژه «هَدَايَت» در دعای چهاردهم به آیه ۱۷ سوره فصلت و آیه ۵۶ سوره قصص استناد می‌کند (همانجا، ۳۷۷-۳۷۸). شرح واژه «وَلَا أَطْعَمَنَّ» در دعای بیستم بر اساس آیات ۶ و ۷ سوره علق، شرح واژه «زَاد» در دعای بیست و یکم با آیه ۱۹۷ سوره بقره (همانجا، ۵۰۸)، شرح واژه «جَنَّ» در دعای بیست و با آیه ۲۷ سوره حجر (همانجا، ۵۲۴)، توضیح واژه «صَدُور» در دعای بیست و پنجم با آیه ۵ سوره ناس و آیه ۲۷ سوره اعراف (همانجا، ۵۴۰-۵۴۱) شرح واژه «مَنَان» در دعای بیست و با آیه ۳۹ سوره ص-

سیدنعمت‌الله جزائری در سطح فرای متن و برای نزدیک شدن به عمق معانی دعا به آیاتی توجه کرده است که با بخشی از دعا از نظر موضوع مشابهت دارد. به عنوان نمونه وی در شرح دعای اول صحیفه سجادیه «وَالْحَمْدُ لِلَّهِ عَلَىٰ مَا عَرَفَنَا مِنْ نَفْسِهِ»؛ «سپاس خدای را بر آنچه از وجود مبارکش به ما شناسانده» به فطرت انسان که بر توحید بنا شده اشاره کرده و می‌گوید: «إِمَّا بِفَطْرَةِ الْهَمْدِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا»؛ «این فطرتی است که خداوند، انسان‌ها را بر سوره روم «فِطْرَتَ اللَّهِ الَّتِي فَطَرَ النَّاسَ عَلَيْهَا»؛ آن آفریده» اشاره می‌کند (همانجا، ۱۴۲).^۱

تعیین مصدق دعا به کمک آیات قرآن کریم یکی دیگر از دریافت‌های فرای متن دعا با تکیه بر آیات قرآن کریم از سوی سید نعمت‌الله جزائری است. برای مثال وی در شرح دعای اول «حَمْدًا نَعْمَرُ بِهِ فِيمَنْ حَمِدَهُ مِنْ خَلْقِهِ»؛ «چنان سپاسی که با آن در حلقه سپاسگزاران از بندگانش زندگی بگذرانیم» منظور از «تعییر» [مصدر فعل يُعْمَرُ] را دوام ذکر نیکو، میان بندگانِ حمدکنندهِ خدا بعد از مرگشان می‌داند. وی برای تعیین مصدق این افراد که کشته‌شدگان در راه خدا هستند به آیه ۱۶۹ سوره آل عمران «وَلَا تَحْسِبَنَ الَّذِينَ قُتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أَمْوَاتًا بَلْ أَحْياءً» استناد می‌کند (همانجا، ۱۵۱).^۲

→ (همانجا، ۵۶۱) و شرح کلمه «کریم» در دعای سی و یکم با آیه ۵۰ سوره یوسف و ۷۷ سوره واقعه (همانجا، ۵۹۱) برخی دیگر از دریافت‌های فرای متن دعا با تکیه بر آیات قرآن کریم از سوی سید نعمت‌الله جزائری است. ۱. همچنین وی در شرح دعای دوم «يا مُبَدِّلُ السَّيِّئَاتِ بِأَضْعافِهَا مِنَ الْحَسَنَاتِ»؛ «ای که بدی‌ها را تا چندین برابر به خوبی‌ها دگرگون‌سازی» به آیه ۱۱۴ سوره هود «إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِنُ السَّيِّئَاتِ» و آیه ۱۶۰ از سوره انعام «مِنْ جَاءَ بِالْحُسْنَةِ فَلَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَمِنْ جَاءَ بِالسَّيِّئَةِ فَلَا يَجُزُ إِلَّا مِثْلُهَا» و نیز در شرح دعای سوم «فِي الصَّلَاةِ عَلَىٰ حَمَلَةِ الْعَرْشِ»؛ «در درود بر حاملان عرش» به آیه ۷ سوره غافر «الَّذِينَ يَحْمِلُونَ الْعَرْشَ وَمَنْ حَوْلَهُ يُسَبِّحُونَ بِحِمْدِ رَبِّهِمْ وَبُوْمَنُونَ بِهِ وَيَسْتَغْفِرُونَ لِلَّذِينَ ءامَنُوا» (همانجا، ۲۵۱) و در شرح دعای سوم «فَيَبْيَهُ بِالنَّفْخَةِ صَرْعَى رَهَائِنَ الْقُبُورِ»؛ «با دمیدن (در صور) مردگان فخته در گورها را بیدار کند» به آیه ۶۸ سوره زمر «وَنُفُخَ فِي الصُّورِ فَصَعَقَ مَنْ فِي السَّمَاوَاتِ وَمَنْ فِي الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شَاءَ اللَّهُ شَاءَ نُفُخَ فِي هُنْكَرِ أُخْرَىٰ فَإِذَا هُمْ قِيَامٌ يَنْظُرُونَ» و آیه ۵۳ سوره یس «إِنْ كَانَتِ إِلَّا صَيْحَةٌ وَاحِدَةٌ فَإِذَا هُمْ جَمِيعٌ لَدَيْنَا مُحْضَرُونَ» اشاره می‌کند (همانجا، ۲۵۸-۲۶۰).

۲. علاوه بر آن او در شرح دعای اول «وَيُشَرَّفُ بِهِ مَنَّا زَانَا عِنْدَ مَوَاقِفِ الْأَشْهَادِ»؛ «وجایگاه ما را نزد گواهان آن روز بلند گرداند» برای تعیین مصدق اشهاد احتمالات متعددی از جمله اینکه آنان اهل قیامت، ملائکه، اینم شدگان از عذاب، ائمه و ایمان‌آورندگان به آئمه هستند را مطرح کرده و برای فهم بهتر مصدق در احتمال سوم [ایمن یافتنکان از عذاب] به آیه ۵۱ سوره دخان «إِنَّ الْمُتَّقِينَ فِي مَقَامٍ أَمِينٍ» و برای فهم عمیق‌تر مصدق در احتمال چهارم به آیه ۱۴۳ سوره بقره «وَكَذَلِكَ جَعْلَنَاكُمْ أَمَّةً وَسَطَا لِتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونُ الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا» و →

فهم دعا مبتنی بر فرای متن از سوی سید نعمت‌الله جزائری گاه با باطل دانستن برداشت‌های ذوقی از آیات همراه است. به عنوان نمونه وی در شرح دعای سوم «وَمَنْ مِنْهُمْ عَلَى الْخَلْقِ»، دیدگاه کسانی را که مراد از «مَنْ» را مجرّداتی می‌داند که به جسمانیات تعلق داشته و اموری مانند وکالت بر باران‌ها، کوه‌ها و غیره را بر عهده دارند را رد می‌کند و آن را با آموزه‌های شریعت مخالف دانسته و آن را نوعی تأویل قلمداد می‌کند. وی با توجه به آیه ۱۸ سوره حجر «إِلَّا مَنِ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَأَتَبْعَثَ شَهَابٌ مُّبِينٌ» و آیه ۱۰ سوره صافات «إِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخُطْفَةَ فَأَتَبْعَثَ شَهَابٌ ثَاقِبٌ»، دیدگاه کسانی را که معتقدند مراد از «النجوم السفلی» اتفاقاتی از جمله سقوط ستارگان و ستاره‌های دنباله دار حاصل از بالا رفتن دود و بخارات است را باطل قلمداد کرده و آن را تأویلی ناصواب مطابق با قواعد ریاضی دانان می‌داند (همانجا، ۲۹۳-۲۹۴).

دریافت فرای متن دعا با تکیه بر آیات قرآن کریم به موارد بالا محدود نمی‌شود بلکه گاه «سیدنعمت‌الله جزائری» از آیات قرآن برای بیان وجه تسمیه الفاظ دعا استفاده می‌کند. به عنوان نمونه وی به وجه تسمیه واژه «ليلة القدر» پرداخته و می‌گوید: «إنَّ الْقَدْرَ بِمَعْنَى التَّقْدِيرِ، لَأَنَّهُ تَعَالَى يَقْدِرُ فِيهَا جَمِيعَ أُمُورِ السَّنَةِ»؛ «همانا قدر به معنی تقدير است، زیراً قطعاً [خداؤند] بلند مرتبه در آن، تمام امور سال را مقدّر می‌کند». وی برای اثبات سخن خود به آیه ۴ سوره دخان «فِيهَا يُفْرَقُ كُلُّ أَمْرٍ حَكِيمٍ» استناد می‌کند (همانجا، ۱۱۱). وجه تسمیه دیگری که وی برای «ليلة القدر» ذکر می‌کند آن است که این واژه برگرفته از قدر به معنای تنگ شدن است و از آنجا که در شب قدر زمین به علت بسیاری ملاتکه فرود آمده بر

→ آیه ۱۰۵ سوره تویه «وَقُلِ اعْمَلُوا فَسِيرَى اللَّهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ» استناد می‌کند (همانجا، ۱۶۰-۱۶۱). افزون بر آن وی در شرح دعای دوم «وَجَعَلْنَا شُهَدَاءَ عَلَى مَنْ جَحَدَ»؛ «ما را بر منکران حق و حقیقت گواه گرفت» برای تعیین مصدق «شهید» به آیه ۱۴۳ سوره بقره «وَكَذَلِكَ جَعَلْنَاكُمْ أَمَّةً وَسَطَّا لَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ وَيَكُونُوا الرَّسُولُ عَلَيْكُمْ شَهِيدًا» استناد کرده و یکی از مصداق‌های شهید را پیامبر اسلام ﷺ بر می‌شمرد (همانجا، ۲۱۴). همچنین وی در شرح دعای بیستم «وَإِيتَارِ التَّضْلُلِ»؛ «وَاخْتِيَارِ كَرْدَنْ تَضَلْلَ [احسان ابتدائي و بدون علت] بر دیگران» در دریافت فرای متن دعا با تکیه بر آیات قرآن کریم برای تعیین مصدق «ایثار» به آیه ۶۷ سوره فرقان «وَالَّذِينَ إِذَا أَنْفَقُوا لَمْ يُسْرِفُوا وَلَمْ يَقْتُرُوا وَكَانَ بَيْنُ ذَلِكَ قَوَاماً» تکیه زده و آن را «ایثاری میانه و از روی اعتدال بر می‌شمرد که در آن مصلحت خانواده و فرزندان حفظ شده باشد (همانجا، ۴۶۶).

امام علیہ السلام دچار تنگی می‌شود این شب لیلۃ القدر نام گرفته است. او برای تایید سخن خود به آیه ۷ از سوره طلاق اشاره می‌کند «مَنْ قُدِّرَ عَلَيْهِ رِزْقٌ فَلَيُنْفِقْ مِمَّا أَتَاهُ اللَّهُ» و در این باره می‌گوید: «وَقَبِيلٌ مَا خُوذَةٌ مِنَ الْقَدْرِ بِمَعْنَى الصِّيقِ، مِنْ قَوْلِهِ: «وَمَنْ قُدِّرَ عَلَيْهِ رِزْقٌ»، لأنَّ الْأَرْضَ تضيق بسبب كثرة الملائكة النازلين على الإمام» (همانجا، ۱۱۱).

یکی دیگر از روش‌هایی که «سید نعمت‌الله جزائری» در آن از متن دعای صحیفه سجادیه فراتر رفته و به سراغ متون قرآنی می‌رود، برای تایید برداشت‌هایی است که از دعاهای صحیفه داشته است. به عنوان نمونه او در شرح دعای دوازدهم «یا من ضمن لهم اجابة الدعا»؛ «و ای کسی که اجابت دعا را برای ایشان ضامن گشته‌ای» بعد از ذکر آداب دعا و شرایط اجابت آن و بیان تفاوت میان آداب دعا و شرایط اجابت دعا، اظهار می‌دارد اگر همه آداب دعا و شرایط آن وجود داشت، اما دعا به اجابت نرسید؛ علت آن برطرف نشدن موانع استجابت دعا مانند حسد و فسق و غیره است. او برای ادعای خود به آیه ۲۷ سوره مائدہ «إِنَّمَا يَنَقِبَ اللَّهُ مِنَ الْمُتَّقِينَ» استدلال می‌کند. وی در این باره با تأکید بر این که قبول دعا با وجود موجب و نیز رفع مانع امکان‌پذیر است، می‌گوید: «و إذا حصلت كلّ هذه الآداب والشروط ولم تحصل فمن عدم إزالة المانع، لأنّ القبول مستند إلى وجود الموجب و رفع المانع، كالحسد والفسق وغيرهما» (همانجا، ۳۵۳)

تبیین مجملات از دیگر روش‌هایی است که «سید نعمت‌الله جزائری» از متن دعای صحیفه سجادیه فراتر رفته و به سراغ متون قرآنی می‌رود. به عنوان نمونه او برای تبیین معنای تبدیل سیئات به حسنات در دعای دوم «یا مُبَدِّلُ السَّيِّئَاتِ بِأَسْعَافِهَا مِنَ الْحَسَنَاتِ»؛ «ای کسی که بدی‌ها را به چندین برابر به خوبی‌ها تبدیل می‌کنی» به آیات ۱۲ و ۱۳ سوره عنکبوت و آیه ۲۵ سوره نحل و آیه ۷۰ سوره فرقان استناد می‌کند (همانجا، ۲۳۸) و برای تبیین معنای تسبيح حاملان عرش در شرح در دعای سوم «اللَّهُمَّ وَ حَمَلَةُ عَرْشِكَ الَّذِينَ لَا يَفْتَرُونَ مِنْ تَسْبِيحِكَ»؛ «بارالها و حاملان عرشت که از تسبيح تو سست نمی‌شوند» به آیه ۷ از سوره غافر استناد کرده و مراد از تسبيح حاملان عرش را استغفار آنان برای مومنان

بیان می کند (همانجا، ۲۵۴).

سید نعمت‌الله جزائری در شرح دعاهاي صحيفه سجاديه برای توضیح مراتب و آثار برخی افعال از آيات قرآن استفاده کرده است. به عنوان نمونه وی برای شرح انواع هدایت در دعای چهاردهم «واهْدِنِي لِتَسْتَعِفَ عَنِّي أَقْوَمُ»؛ «به من دادهای (خشندود گردان) و به راست‌ترین راه، هدایت فرما» به آیه ۵۰ سوره طه و آیه ۱۷ سوره فصلت استناد کرده (همانجا، ۳۷۹) و در شرح دعای بیستم «الْهِمْنِي التَّقْوَى»؛ «پرهیزگاری را به من الهام فرما» برای توضیح پیامدهای تقوا به آیه ۱۳۱ سوره نساء استناد می‌کند و در شرح دعای بیستم با تکیه بر آیه ۶۹ سوره انعام تقوی را باعث راحتی حساب در قیامت دانسته و بر پایه آیه ۲ و ۳ سوره طلاق آن را عامل نجات از سختی‌ها و موجب کسب رزق حلال به حساب می‌آورد (همانجا، ۴۶۰-۴۶۱).

«سید نعمت الله جزائری» در دریافت‌های فرامتنی از تفاسیر متعددی استفاده کرده است. از بررسی منابعی که محقق «الشرح الكبير» ارائه داده می‌توان دریافت که وی از تفاسیری مانند تفسیر المحرر الوجيز (همانجا، ۱۶۹)، تفسیر الجلالین (همانجا، ۲۸۶)، تفسیر الكبير (مفاتیح الغیب) (همانجا، ۴۳۸)، تفسیر الجامع لاحکام القرآن (همانجا، ۱۸۱)، تفسیر الدر المنشور (همانجا، ۱۸۷) و تفسیر التبیان (همانجا، ۲۱۵) استفاده کرده است.^۱

۲-۲-۳. دریافت میتی بر فرای متن یا تکیه بر روایات معصومان

بهره‌گیری از روایات معصومان علیهم السلام، یکی از دریافت فرای متن از سوی سید نعمت‌الله جزائری است. وی در آغاز شرح خود به بررسی و شرح سند صحیفه سجادیه پرداخته است. ایشان ضمن شرح سند به بررسی‌های رجالی و بیان طرق تحمل حدیث نیز اهتمام

۱. بیشترین استفاده «سیدنعمت الله جائزی» از تفسیر مجمع البيان طبرسی (همانجا، ۱۶۶، ۱۷۰، ۱۷۲، ۱۷۰، ۱۸۱)، ۲۲۸، ۲۲۴، ۲۲۲، ۲۷۵، ۲۸۶، ۲۸۸، ۲۸۹، ۳۰۸، ۳۲۴، ۳۹۴، ۵۱۴، ۵۴۹، ۵۴۰، ۵۴۹، ۵۶۹، ۵۹۶) تفسیر قمی (همانجا، ۱۶۸)، ۳۵۶)، تفسیر منسوب به امام حسن عسکری ^{علیه السلام} (همانجا، ۱۸۴، ۱۸۵، ۲۴۴، ۲۶۱، ۲۵۵، ۲۶۳، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۰، ۲۹۸، ۲۹۰، ۲۶۹، ۲۶۳، ۲۶۹، ۲۷۰، ۲۷۰)، تفسیر عیاشی (همانجا، ۱۵۰، ۱۶۱، ۲۲۲، ۲۸۶، ۳۲۹، ۳۲۹، ۳۴۹، ۵۳۱)، تفسیر عیاشی (همانجا، ۱۵۰، ۱۶۱، ۲۲۲، ۲۸۶، ۳۲۹، ۳۴۹، ۵۳۱) و الکشاف از زمخشri (همانجا، ۲۰۲، ۲۰۲، ۲۱۵، ۲۶۲، ۳۹۴، ۳۹۴، ۵۷۲) بوده است.

داشته و در ادامه شرح سند تاکید می‌کند که قطعاً صحیفه سجادیه از احادیث متواتر است و
از قول امام سجادعلیه السلام می‌باشد و همه بر سر تواتر آن متفق القول هستند (همانجا، ۸۱). با
مطالعه الشرح الكبير علی الصحيفة السجادية مشخص می‌شود که وی هنگام نقل روایت،
به ذکر سلسله سند اهتمام چندانی نداشت و معمولاً روایات را به صورت مرسل نقل می‌کند.
شایان ذکر است برخی از احادیث مورد استناد او مرفوع است و در آن تنها به ذکر نام
معصومعلیه السلام اکتفا می‌کند مانند نقل روایت از امام صادقعلیه السلام راجع به شرایط قبولی دعا
(همانجا، ۱۹۲)، بیان روایت از پیامبرصلی الله علیه و آله و سلم در آداب تبلیغ (همانجا، ۲۱۹)، نقل روایت از
امام علیعلیه السلام راجع به تبدیل سیئات به حسنات (همانجا، ۲۲۱-۲۲۲) و ذکر روایت از امام
باقرعلیه السلام در بیان استجابت دعا (همانجا، ۳۳۰). اما مواردی نیز وجود دارد که وی، علاوه بر
ذکر نام معصومعلیه السلام، یک نفر قبل از ایشان یعنی راوی اخیر را در سند نام می‌برد مانند نقل
روایت از ابوهریره از پیامبرصلی الله علیه و آله و سلم درباره بیت‌المعمور (همانجا، ۲۸۷)، نقل روایت از
ابوبصیر از امام صادقعلیه السلام در مورد توحید خالص (همانجا، ۱۵۰) و آوردن روایت از جابر
از امام باقرعلیه السلام درباره نفس ناطقه (همانجا، ۱۷۸-۱۷۹).

«سیدنعمت‌الله جزائری» در «شرح الكبير» از یازده تن از معصومین علیهم السلام حدیث نقل کرده است.^۱ صاحب الشرح الكبير گاه بدون اشاره به نام معصوم علیهم السلام از تعبیری مانند «کما قال عليه السلام»، «قوله عليه السلام»، «فی حدیث عنہم علیه السلام» و «علیه السلام» اکتفاء کرده است (همانجا، ۳۸۷) و گاه در نقل احادیث از تعبیری مانند «عنه روی»، «علی ماروی»، «ما روی»، «روی»، «کما ورد»، استفاده کرده است (همانجا، ۳۴۷، ۵۴۱، ۵۸۳). وی گاهی به تناسب بحث، به حدیث قدسی استناد کرده است. مانند آنکه در شرح دعای

۱. بیشترین تعداد احادیث او از امام صادق (ع) (همانجا، ۹۶، ۱۰۶، ۱۲۱، ۱۵۰، ۱۹۲، ۱۹۹، ۲۴۱، ۲۵۰، ۲۵۳، ۲۴۱)، ۲۵۴، ۲۵۳، ۲۴۱، ۱۹۹، ۱۹۲، ۱۵۰، ۱۰۶، ۹۶ (همانجا، ۲۷۸، ۲۷۵، ۲۷۰، ۲۶۸، ۲۶۷) و پس از آن، به ترتیب از پیامبر (ص) (همانجا، ۱۱۵، ۱۴۶، ۱۹۶)، امام علی (ع) (همانجا، ۱۱۴، ۱۲۲، ۱۴۳، ۲۲۱)، امام رضا (ع) (همانجا، ۴۷۱، ۴۷۰)، امام حسن عسکری (ع) (همانجا، ۴۸۹، ۴۷۴، ۴۶۹، ۲۲۵) و امام جواد (ع) (همانجا، ۴۷۸، ۴۵۵) است.

دعای اول «ثُمَّ سَلَكَ بِهِمْ طَرِيقَ إِرَادَتِهِ، وَبَعْثَمْ فِي سَبِيلِ مَحَبَّتِهِ»؛ «آنگاه ایشان را به راهی که می‌خواست رهسپار کرد، و به جاده محبت خود روان گردانید» به حدیثی قدسی «اذا تقرّب العبد إلى بالنوافل كنت سمعه الذي به يسمع» استناد نموده است (همانجا، ۱۳۵). بخشی از روایاتی که سید نعمت الله جزائری در دریافت‌های فرامتنی از آن بهره جسته برای ایضاح لفظی و مفهومی دعا بوده است به طور نمونه وی برای شرح دعای سوم «وَالْقُوَّامُ عَلَى خَرَائِنِ الرِّيَاحِ»؛ «آنان که نگهبان خزانه‌های بادند» به روایت نبوی استناد کرده (همانجا، ۲۸۰) و برای آشکار شدن معنای «نیت» از روایت امام صادق علیه السلام مدد می‌گیرد (همانجا، ۴۳۵). تعیین مصدق با کمک روایات از دریافت‌های فرامتنی سید نعمت الله جزائری در شرح صحیفه سجادیه است. به طور مثال وی با بهره‌گیری از روایت نبوی، مصدق «باب العلم» را دعای اول «وَفَتَحَ لَنَا مِنْ أَبْوَابِ الْعِلْمِ بُرُبُوبِيَّتِهِ»؛ امام علی علیه السلام ذکر می‌کند (همانجا، ۱۴۶-۱۴۷). گاه صاحب الشرح الكبير علی الصحيفة السجادية برای بیان لایه‌های معنایی یک عبارت از دعا یا فرازی از آن به چندین روایت روی می‌آورد مانند آنکه وی برای بیان لایه‌های معنایی «وَتَرْكُ التَّغْيِيرِ»؛ «سرزنش نکرده دیگران» در دعای بیستم، دو روایت از پیامبر صلوات الله علیه و آله و سلم و یک روایت از امام صادق علیه السلام را نقل می‌کند (همانجا، ۴۷۵).

«سیدنعمت‌الله جزائری» در شرح خود بر ادعیه صحیفه سجادیه، از مصادر گوناگونی بهره برده است. او غالباً در شرح خود بدون یادکرد منبع، تنها به نقل روایت همت گماشته است. بیشترین منبعی که وی از آن متأثر بوده و متون روایی را از آن نقل کرده، کتاب الكافی از کلینی است.^۱ از بررسی منابعی که محقق الشرح الكبير ارائه داده می‌توان دریافت که وی از نظرات عالمانی مانند علامه مجلسی در الفرائد الطریفة فی شرح الصحیفة الشریفة (همانجا، ۱۱۴)، حاکم در المستدرک علی الصحیحین (همانجا، ۱۳۸)، مسلم در الصحیح (همانجا، ۱۲۹)، بخاری در تاریخ الكبير (همانجا، ۱۲۹)، برقی در محاسن

(همانجا، ۱۳۵، ۱۹۵، ۳۵۶، ۴۲۵، ۴۷۹)، این شهرآشوب در مناقب (همانجا، ۱۴۳، ۲۷۲، ۲۷۲)، محمد بن الحسین الصفار القمی در بصائر الدرجات (همانجا، ۱۷۹، ۲۶۷)، صدوق در امالی (همانجا، ۱۹۷، ۴۱۵، ۱۹۸)، الخروکوشی در شرف النبی (همانجا، ۱۹۷)، طوسی در تهذیب الاحکام (همانجا، ۲۰۶، ۳۹۱) و مصباح المتهجد (همانجا، ۴۲۱)، صدوق در علل الشرایع (همانجا، ۲۴۰) و توحید (همانجا، ۲۵۶، ۲۶۳، ۲۶۵) و من لا يحضره الفقيه (همانجا، ۲۷۸، ۲۸۰، ۴۲۶، ۴۸۹)، مجلسی در بحار الانوار (همانجا، ۲۵۶، ۲۶۸، ۲۸۴)، سید رضی در نهج البلاغه (همانجا، ۲۵۷)، ابن شعبه حرانی در تحف العقول (همانجا، ۳۱۲)، ابن فهد الحلی در عده الداعی (همانجا، ۳۲۹، ۳۴۸، ۳۳۰، ۳۵۲، ۳۵۱)، طوسی در امالی (همانجا، ۳۳۶، ۴۵۲، ۴۷۰، ۵۹۰)، شیخ مفید در الاختصاص (همانجا، ۳۵۰، ۳۷۱) و امالی (همانجا، ۳۵۱)، شیخ حرعاملی در الجواهر السنیة (همانجا، ۳۵۵)، احمد بن حنبل در المسند (همانجا، ۳۵۵)، ابن میثم بحرانی در مأة کلمة لأمير المؤمنین (همانجا، ۳۶۲)، نوری در مستدرک الوسائل (همانجا، ۴۷۰، ۴۷۱) و بخاری در الصحيح (همانجا، ۵۲۱) بهره برده است. براین اساس می‌توان اظهار داشت که «سیدنعمت الله جزائری» با نقل روایت از منابع غیر امامی، فرا مذهبی عمل نموده است. همچنین از بررسی منابعی که محقق الشرح الكبير ارائه داده می‌توان دریافت که برخی روایاتی که «سیدنعمت الله جزائری» به آن استناد نموده را مفسرانی مانند شعلی در الكشف و البیان (همانجا، ۱۱۶)، علی بن ابراهیم القمی در تفسیر قمی (همانجا، ۱۲۱، ۲۶۲، ۲۶۳، ۲۹۸، ۲۷۰)، طبرسی در مجتمع البیان (همانجا، ۲۱۳، ۲۲۲، ۲۸۶، ۲۸۷، ۲۹۹، ۴۸۴، ۳۲۸، ۳۲۹)، ابن عربی در فتوحات مکیة (همانجا، ۲۵۸)، ابن عربی در تفسیر القرآن الکریم (همانجا، ۲۶۶)، زمخشری در تفسیر الكشاف (همانجا، ۳۶۱، ۵۰۷)، بیضاوی در تفسیر انوار التنزیل (همانجا، ۳۶۱)، قرطبی در تفسیر الجامع لأحكام القرآن (همانجا، ۳۶۱) و عیاشی در تفسیر عیاشی (همانجا، ۵۳۱) نقل کرده‌اند. گفتنی است وی از روایات تفسیری موجود در تفسیر منسوب به امام عسکری ع نیز بهره گرفته است (همانجا، ۲۵۳، ۳۴۹، ۵۳۱).

۴. نتایج مقاله

۱. قسمت عمدہ‌ای از دریافت‌های «سید نعمت‌الله جزائری» در فهم دعا مبتنی بر متن اصلی و با استفاده از ابزارهای علوم زبان‌شناختی است.
۲. فهم تحلیلی وی در سطح زبانی، با بررسی واژگانی، روابط معنایی و استفاده از دستور زبان و در سطح بلاغی با بهره‌گیری از دانش معانی، بیان و بدیع است.
۳. او در سطح فرای متن با پرداختن به متون مرتبط با دعا و با تکیه بر روابط بینامتنی با قرآن کریم و متون روایی، معنایی را از دعا برداشت می‌کند که از متن دعا به تنها‌یی بدست نمی‌آید.
۴. محورهای موضوعی مشترک، واژگان مشابه و ساختار هم‌گون در این نوع دریافت فرای متن، نقش آفرین است.

کتابشناسی

۱. قرآن کریم
۲. ابن شهر آشوب، محمد بن علی، معالم العلماء فی فهرست کتب الشیعه و اسماء المصنفین منهم قدیماً و جدیداً، منشورات المطبعه الحیدریه، نجف، بی تا.
۳. عمادهزاده، حسین، زندگانی امام زین العابدین علیه السلام، نشر محمد، تهران، ۱۳۷۹.
۴. الهی مشن، محمدامین، دانشنامه مفاهیم عالیه ادعیه و زیارات (دانشنامه صحیفه سجادیه) آخرين پژوهش کتب اربعه معرفتی (قرآن، نهج البلاغه، صحیفه سجادیه و مفاتیح الجنان)، ره آوردنور، ش، ۷۳، ۱۳۹۹.
۵. بهشتی، ابراهیم، اخباریگری، دارالحدیث، قم، ۱۳۹۰.
۶. پاکنجی، احمد، روش تحقیق(با تکیه بر حوزه علوم قرآن و حدیث)، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ۱۳۸۹.
۷. تهرانی، آقابزرگ، الذریعة إلى تصانیف الشیعه، دارالا ضواء، بیروت، چاپ سوم، ۱۴۰۳.
۸. جزایری شوشتاری، سید محمدمهدی، تقدی بر تصحیح دو اثر از علامه سید نعمت‌الله جزایری، نقد کتاب میراث، شماره ۲-۲، ۱۳۹۳.
۹. جزائری، سید نعمت‌الله، الشرح الكبير على الصحيفة السجادية، تحقیق: تقی‌زاده، حسین، سازمان تبلیغات پژوهشکده باقرالعلوم، تهران، ۱۳۸۹.
۱۰. جزائزی، محمد، نایگهی فقه و حدیث، چاپ سوم، مجتمع الفکر الاسلامی، قم، ۱۳۹۱.
۱۱. حق پناه، زهره، روش شناسی محمدجواد مغنية در شرح فی ظلال نهج البلاغه محاوله لفهم جدید، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، ۱۳۹۰.
۱۲. دهخدا، علی اکبر، لغتنامه، چاپخانه دانشگاه تهران، ۱۳۴۷.
۱۳. روحی دهکردی، مجید، معرفی و روش‌شناسی نهج البلاغه ابن میثم بحرانی، علوم حدیث، سال سیزدهم، شماره دوم، ۱۳۸۷.
۱۴. شاهسون، منصوره، بررسی و شرح رهنمودهای قرآنی در ۱۵ دعای اول صحیفه سجادیه با محوریت تفسیر المیزان، رساله دکتری، رشته علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قم، ۱۳۹۶.
۱۵. طوسي، محمد بن حسن، رجال الطوسي، تحقیق: جواد قیومی، موسسه النشر الاسلامی، قم، بی تا.
۱۶. علی پور عبدالی، شیر محمد و ترکمانی، حسینعلی و سیاوشی، کرم، تحلیل انتقادی دیدگاه تراجم نگاران درباره نسب و آثار محدث جزایری، پژوهش‌نامه امامیه، سال چهارم، شماره هفتم، ۱۳۹۷.
۱۷. غلامی، سیدسجاد، روش تفسیری عقود البرجان فی تفسیر القرآن، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه خوارزمی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، ۱۳۹۱.
۱۸. فتاحی‌زاده، فتحیه و محضص، مرضیه و ادایی خضری، فاطمه، کارکردهای تفسیری صحیفه سجادیه در تبیین جایگاه نبوت، دوفصلنامه کتاب قیم، سال دهم، شماره ۲۲، ۱۳۹۹.
۱۹. فتح‌الله‌ی، ابراهیم، متلوزی علوم قرآنی، چاپ دوم، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ۱۳۸۹.
۲۰. کرمی، محمدمهدی، روش‌شناسی شرح علامه شوشتاری در بهج الصیاغه، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گرایش نهج البلاغه، دانشکده علوم حدیث، ۱۳۸۷.
۲۱. محمدقاسم، سجاد، گونه شناسی دریافت‌های سیدعلی خان در مقام متون ادعیه در ریاض السالکین با بهره‌گیری از الگوهای تقدمن، دوفصلنامه علمی مطالعات فہم حدیث، سال ششم، شماره دوم، پیاپی ۱۲، ۱۳۹۹.
۲۲. محمدی ری‌شهری، محمد، نهج الدعاء ، موسسه علمی فرهنگی دارالحدیث، سازمان چاپ و نشر، قم، ۱۳۸۹.

روشن‌شناسی سیدنعمت‌الله جزائری در الشرح الكبير على الصحيفة السجادية // ۳۰۳

۲۳. مهدوی‌راد، محمدعلی و رفعت، محسن بررسی روش‌های ابن ابی الحدید در فهم متن نهج‌البلاغه، دوفصلنامه حدیث پژوهی، سال سوم، شماره‌ی ششم، ۱۳۹۰ ش.
۲۴. معظمی بیدگلی، معصومه، مبانی و روش فقهی حدیثی سید نعمت‌الله جزائری در نورالبراهین، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه علوم قرآن و حدیث، ۱۳۹۶ ش.
۲۵. نادری، علی، مقایسه تطبیقی میان شرح دعای شرح امام خمینی با شرح سحر ملا حبیب الله کاشانی و شرح دعای سحر سید ابوالحسن رفیعی قزوینی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی، ۱۳۹۰ ش.
۲۶. نجاشی، احمد بن علی، رجال النجاشی، تصحیح موسی شبیری زنجانی، موسسه النشر الاسلامی، قم، ۱۳۶۵ ش.

